

Гене́за

НОВА УКРАЇНЬКА
ШКОЛА

Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА
Дмитро ВАЩУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

7

③ Клеванський замок

② Острозький замок

① Київський замок

⑦ Скала-Подільський замок

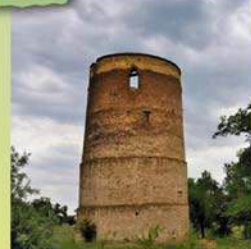
④ Олеський замок

Кременецький замок ⑧

⑤ Невицький замок

⑪ Вежа Вітовта

⑨ Меджибізький замок

⑥ Пнівський замок

⑩ Білгород-Дністровська фортеця

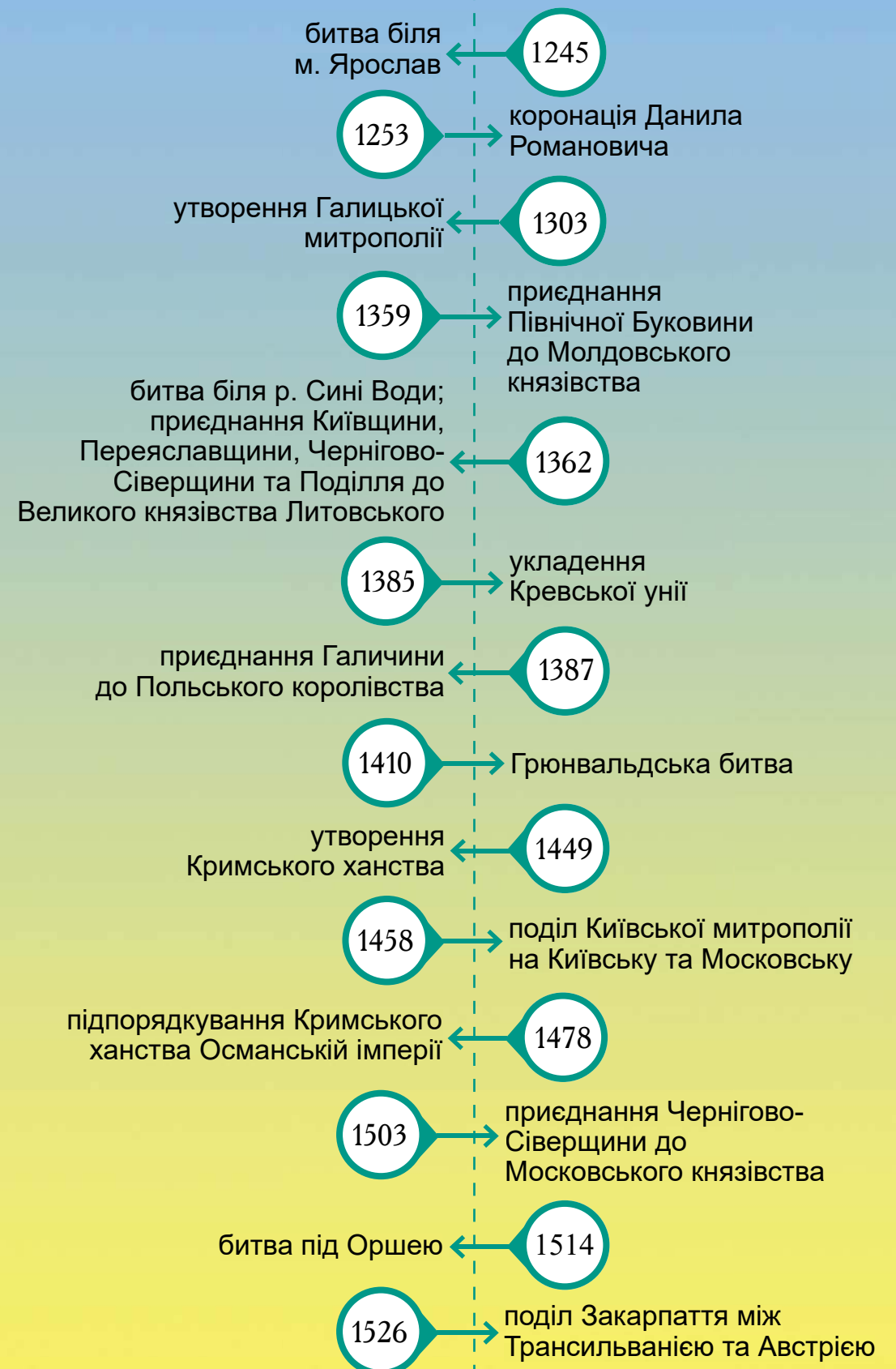

⑫ Фортеця Фуна

⑬ Генуезька фортеця

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА
Дмитро ВАЩУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
«ГЕНЕЗА»
2024

УДК 94(477)(075.3)
В60

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідає модельній навчальній програмі
«Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт.: Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А.,
Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

За науковою редакцією д. і. н. Ігоря Гирича

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Рубрика «Міркуємо»

Рефлексія

Рубрика «Досліджуємо»

Перевірте себе

Рубрика «Обговорюємо»

Запитання і завдання

Рубрика «Це цікаво»

Власов В. С.

В60 Історія України : підруч. для 7-го кл. закл. заг.
серед. освіти / Віталій Власов, Оксана Данилевська,
Дмитро Ващук. — Київ : Генеза, 2024. — 192 с. :
іл., карти.

ISBN 978-617-8353-30-8.

УДК 94(477)(075.3)

ЕЛЕКТРОННИЙ ДОДАТОК ДО ПІДРУЧНИКА

<https://cutt.ly/Tw8ZyAMo>

ISBN 978-617-8353-30-8

© Власов В. С., Данилевська О. М.,
Ващук Д. П., 2024
© «Генеза», оригінал-макет, 2024

Вітання залюбленим в історію!

Цього року ви, дорогі семикласники та семикласниці, розпочнете докладно вивчати історію України. Заглибившись у події давноминулих століть, дізнаєтеся, яких часів сягає своїм корінням український народ, довідаєтеся, як постали на наших теренах держави – «відома й znana в усіх кінцях землі» Русь (Руська держава) та Волинсько-Галицька держава (Королівство Руське). Вас не залишать байдужими долі гордовитих і шляхетних князів, їхні блискучі перемоги та прикрі поразки. Зворушать яскраві та трагічні події з історії наших міст і містечок, вразять своєю нетлінною красою й довершеністю витвори рук безіменних майстрів. Помічником у ваших сповнених відкриттів історичних мандрах буде цей підручник.

Кожен параграф, матеріал якого поділено на пункти та пізнавальні рубрики, відповідає урокові – це зручно, адже ви зможете орієнтуватися в етапах опанування курсу за будь-якої форми навчання. Вашу увагу до теми уроку привертатимуть ілюстрації, уміщені на початку параграфів. На багатьох світлинах ви побачите пам'ятки, що є свідками давніх часів у сучасному просторі – це дасть змогу замислитися про безперервність історії, зв'язок

сучасних подій із тими, що відбувалися сотні років тому (**рубрика «Міркуємо»**). Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Їхні назви сформульовано як запитання, що охоплюють передбачений навчальною програмою зміст курсу. До кож-

ного пункту запропоновано запитання та завдання, позначені символом , призначення яких – допомогти зрозуміти зв'язки між історичними подіями та явищами.

Удосконалити вміння здобувати й опрацьовувати історичну інформацію вам допоможуть матеріали **рубрики «Досліджуємо»** . Уміщені в ній уривки з літописів, подорожніх нотаток, листів чужинців, історичні карти та фрагменти історичних праць збагатять ваші уявлення про життя людей за середньовіччя, а також про те, на що спираються історики, відтворюючи картини життя в минулому. Поділитися власними роздумами з приводу теми уроку, обміркувати в загальному колі запитання, які постали перед вами під час роботи,

спонукатиме матеріал **рубрики «Обговорюємо»** . Виконуючи запропоновані в ній завдання, ви шліфуватимете вміння аргументувати власну думку, висловлювати ставлення до подій і постатей, бути переконливими.

У тому, що історичне знання виходить далеко за межі підручника історії та шкільних уроків, переконаєтеся з матеріалів **рубрики «Це цікаво»** . Тут на вас чекають віртуальні екскурсії, знайомство з видатними пам'ятками, діячами минулого та сучасними дослідниками. Діліться побаченим, обговорюйте за запропонованими в рубриці запитаннями, долучайтеся до творчих проєктів – застосовуйте отримані на уроках знання, поглиблюйте свою компетентність. До речі, ідеї для цікавих історичних проєктів ви знайдете в узагальнювальних параграфах до кожної теми (**рубрика Проект**).

Перевірити, чи добре засвоєно матеріал, вам допоможуть запитання та завдання **рубрики «Перевірте себе»** , а також завдання до теми. Свої враження від прочитаного, почутого, побаченого на уроці висловлюйте наприкінці кожного заняття: до цього вас спонукатимуть запитання, позначені символом .

Цікавого вам навчання!

§ 1. Вступ. Середні віки на теренах України

Роздивіться ілюстрації. Яких періодів історії стародавнього світу вони стосуються? За якими ознаками ви це визначили? За якою спільною ознакою об'єднано зображені пам'ятки? Що вам відомо про життя на теренах України за найдавніших часів?

▲ Браслет з бивня мамонта. 20 тис. років тому

▲ Трипільський посуд. V тис. до н. е.

▲ Скіфська пектораль з кургану Товста Могила. IV ст. до н. е.

▲ Рибний таріль. Німфей (поблизу сучасної Керчі). IV ст. до н. е.

▲ Ланцюг нагрудний. III–IV ст. (київська культура)

▲ Глечик із сільськогосподарським календарем. IV ст. (черняхівська культура)

▲ Застібка-фібула з Мартинівського скарбу. VI–VII ст.

1. Які хронологічні межі середньовічної історії України?

Торік ви опановували історію стародавнього світу – галузь історії людства, або всесвітньої історії, що дає відповіді на питання, як жили люди за найдавніших часів, якими були їхні заняття, як виникали перші держави – тобто як формувалося суспільство.

Ви вже знаєте, що історія стародавнього світу охоплює проміжок часу від початку розвитку людства близько 3 млн років тому до 476 р. – року падіння Західної Римської імперії. В історії стародавнього світу виокремлюють первісну добу та епоху перших цивілізацій Давнього Сходу, Давньої Греції та Давнього Риму. Знайомлячись із цими епохами, ви переконалися, що історія нашої Батьківщини віддавна стала частиною всесвітньої історії, зокрема європейської.

Ви довідалися, що на території України за різних часів мешкали різні народи. Одні племена приходили здалеку, витісняючи попередників, досягали могутності та розквіту, а потім – ішли, поступаючись сильнішим і згуртованішим за себе. Проте були й такі, які лишалися тут назавжди. По-різному складалися їхні відносини з чужинцями. Так у протистоянні й випробуваннях протягом II–I тис. до н. е. на лісистих просторах від Вісли до Дніпра народжувалися слов'яни – предки п'ятнадцяти сучасних європейських народів, зокрема й українського.

Від 476 р. починається доба середньовіччя, яку вивчатимете цього навчального року. Вона охоплює більше тисячі років – від **V до початку XVI ст.** Періодизація українського середньовіччя збігається з періодизацією європейською. Історію середніх віків в Україні розпочинають добою *раннього середньовіччя* від **другої половини V до кінця IX ст.** – часів Великого розселення слов'ян і формування східнослов'янських племінних союзів. Союзи східнослов'янських племен на території сучасної України вважають безпосередніми предками українців, оскільки вже в VII ст. вони були подібними за мовою, звичаями й відрізнялися за цими ознаками від інших східнослов'янських племен.

Від **кінця IX до середини XIV ст.** тривала доба *розвиненого українського середньовіччя*. У цей період постала держава із центром у Києві – Русь (Руська держава) – одна з найбільших та наймогутніших держав середньовічного світу. За тієї доби налагоджено зв'язки з Візантією та південними слов'янами, країнами Західної Європи та арабського Сходу. Її спадкоємицею та продовжувачкою традицій політичного й культурного життя стала Волинсько-Галицька держава (Королівство Руське).

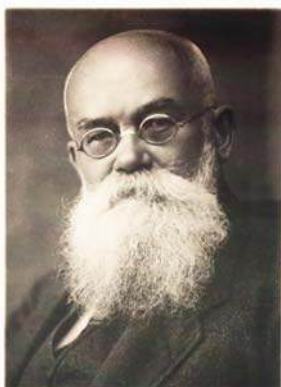
Період *пізнього середньовіччя*, який тривав від **другої половини XIV до початку XVI ст.**, визначали події та процеси, пов'язані з входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського та Угорського королівств, Молдовського й Московського князівств; у цей час було створено Кримське ханство.

Позначте на лінії часу періоди українського середньовіччя. Створіть на основі тексту емблему кожного, використовуючи назви, поняття, дати, важливі для розповіді про них.

Прочитайте уривок з праці Михайла Грушевського. Як учений пояснює наявність різних назв, уживаних щодо українського народу впродовж його історичного розвитку? Чому обстоює назву «Україна-Русь»? Яку ідею уособлює ця назва?

▲ Михайло
Грушевський

«Ця праця має подати образ історичного розвою життя українського народу... інакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським». Різноманітність цих назв не має особливого значення, бо покриває поняття само по собі ясне; вона цікава тільки як характеристичний прояв тих історичних змін, які прийшлося пережити цьому народові. Його старе, історичне ім'я: Русь, Русин, руський...

Уже в XIV ст. ...українське політичне життя концентрувалося в західній Україні, в державі Галицько-Волинській...

В міру того як зростала свідомість тягlosti і безперервності етнографічно-національного українського життя, це українське ім'я розширялося на всю історію українського народу. Щоб підкреслити зв'язки нового українського життя з його старими традиціями, це українське ім'я уживано також у складеній формі «Україна-Русь», «українсько-руський».

2. Кому завдячуємо вивченням середньовічної історії України та як учені дізнаються про події того періоду?

Кожний історичний період, як ви дізналися під час вивчення історії стародавнього світу в 6-му класі, мав своїх першовідкривачів. Саме вони започаткували збирання, аналіз та тлумачення різноманітних пам'яток та писемних свідчень, відкривши шлях науковим дослідженням. Період українського середньовіччя, який ви вивчатимете цього навчального року, не є винятком. До кола наукових інтересів професійних істориків він потрапив у середині XIX ст. завдяки подвижницькій праці професорів Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського та Миколи Костомарова. Помітний внесок у наукове дослідження цієї доби належить професорові та ректору Львівського університету Франці-

шеку-Ксаверу Ліске, головному редактору багатотомного видання джерел з історії західноукраїнських земель XIII–XVI ст.

Прислужився справі дослідження українського середньовіччя й професор Київського університету Володимир Антонович. Своїми історичними та археологічними дослідженнями він заклав фундамент вивчення історії України XIV–XVI ст. Цю справу продовжив його учень – Михайло Грушевський, який увів у науковий обіг термін «Україна-Русь» та згуртував навколо себе дослідників доби середньовіччя Мирона Кордубу, Омеляна Терлецького, Івана Крип'якевича. Наукові традиції, започатковані в XIX – на початку XX ст., продовжили Михайло Брайчевський, Ярослав Дашкевич, Микола Котляр, Леонтій Войтович, Ярослав Ісаєвич; плідно працюють у цій царині й сучасні вчені.

Важливими джерелами для відтворення життя мешканців України періоду середньовіччя є *речові пам'ятки*. Велику цінність мають *графіті* (написи й малюнки, видряпані на стінах, інших архітектурних деталях давніх будівель) та ілюстрації-*мініатюри* в рукописних книгах. Багатим на відомості про історію доби середньовіччя є *фольклор* – твори героїчного епосу, перекази, історичні пісні. Проте найавторитетнішими й найдокладнішими джерелами для вивчення того періоду є *літописи*, які висвітлювали здебільшого діяння князів – воєнні походи та битви, відносини із сусідами, шлюби.

Літописи читали й переписували впродовж кількох століть, завдяки чому вони збереглися до нашого часу. Дійшли до сьогодення літописи Королівства Руського та Великого князівства Литовського. Цінним доповненням

Літописом називають твір, у якому найважливіші події записували в хронологічній послідовності, за роками (літами) – «з літа в літо», як казали за тих часів.

до літописних свідчень є розповіді іноземних джерел: хронік, щоденників мандрівників, тексти міждержавних угод. Зіставивши інформацію з усіх відомих історичних джерел, учені відтворюють яскраву картину життя людей доби середньовіччя.

Спираючись на матеріал параграфа та раніше набуті знання, доберіть приклади історичних джерел, за якими вчені досліджують епоху середньовіччя. Заповніть таблицю.

Різновиди історичних джерел			
Речові	Писемні	Усні	Зображальні

З уривка з праці М. Грушевського ви дізналися, що в різні історичні часи щодо українців та України вживали інші назви, деякі з них і досі живлять псевдоісторичні міфи. Наприклад, задля виправдання своєї загарбницької політики Російська імперія, у складі якої перебувала частина українських земель, вибудувала міф, відповідно до якого державу з центром у Києві створив один російський (давньоруський) народ, який нібито говорив спільною давньоруською мовою. Російська імперія оголосила себе спадкоємицею тієї держави. Що ж до минулого княжого Києва, то називала його «колискою трьох братніх народів» – росіян, українців і білорусів, яким, мовляв, самою історією судилося жити в одній державі.

На прикладі українського сьогодення поясніть, у чому небезпека подібних міфів. Поділіться припущеннями, як запобігти поширенню псевдоісторичних міфів і яка роль уроків історії в протидії пропаганді.

Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрацію. Чому літописи вважають найціннішими джерелами для вивчення історії українського середньовіччя?

▲ Пам'ятник Несторові
Літописцю в Києві

«Найдавнішим літописом, що дійшов до нас, є «Повість минулих літ». Її автор розповідає про те, «звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити», довівши виклад до початку XII ст. Укладач «Повісті минулих літ» використав давніші літописи, які не збереглися, а також Біблію, твори візантійських хроністів, різноманітні документи (наприклад, угоди князів).

Один зі списків цього літописного зводу зберіг ім'я автора-упорядника – ченця Києво-Печерського монастиря Нестора. До продовжень «Повісті...» належить Київський літопис, який розповідає про події в різних землях Русі, але в центрі оповідей – Київ і Київська земля.

Найвидатнішою пам'яткою літописання Волинсько-Галицької держави (Королівства Руського) є Галицько-Волинський літопис. Саме ці писемні пам'ятки дають змогу відновити перебіг історичних подій на наших землях у деталях та подробицях. Розповідаючи, зокрема, про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 1185 р., літописець зазначає, що подія ця супроводжувалася сонячним затемненням, що було поганим знаком. Власне, ця деталь допомогла вченим точно визначити дату походу. »

Що дізналися про визначальні риси доби середньовіччя на уроках все-світньої історії? Які факти, що про них ішлося на уроці, збагатили ваші

уявлення про середні віки? Які явища сучасного життя сягають доби середньовіччя?

1. Витлумачте поняття: *середньовічна історія України, Русь, джерела з історії українського середньовіччя.*

2. Укажіть хронологічні межі періодів середньовічної історії України. Стисло схарактеризуйте кожен період.

3. Назвіть дослідників українського середньовіччя.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/9wjMBGCU> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 2. Велике розселення слов'ян. Господарство та суспільство слов'ян

Роздивіться ілюстрації. Про які особливості життя давніх слов'ян свідчать збережені до сьогодні слов'янські традиції? Як можете пояснити той факт, що традиції давніх слов'ян увійшли до української обрядовості? Пригадайте з уроків історії в 6-му класі, хто такі слов'яни та коли вони постали на історичній арені.

▲ Солом'яний дідух – давній слов'янський оберіг, символ урожаю, добробуту, багатства

▲ Купальське деревце – гілце – оздоблюють квітами й стрічками, навколо нього співають купальських пісень

▲ Купальський вінок – обов'язковий атрибут святкування Івана Купайла

▲ Жайворонки – традиційна українська випічка, пов'язана з обрядами зустрічі весни

1. На які землі розселилися внаслідок Великого переселення народів слов'янські племінні союзи – предки українців?

У 6-му класі ви дізналися, що серед племен, захоплених виром Великого переселення народів, були і слов'яни. Їхні поселення займали широку смугу на межі лісу та лісостепу Південно-Східної Європи на територіях сучасної України та Центральної і Північної Польщі. Саме звідти в середині V ст. слов'яни рушили на

Велике розселення слов'ян відбувалося в Європі в другій половині V – VII ст. під час Великого переселення народів, коли слов'янські племена з'явилися в Подунав'ї, на півдні – у глибинних районах Балканського півострова; на заході дійшли до Ельби та Балтійського узбережжя; на північному сході заселили верхів'я Дону й Волги.

землі Східної Римської імперії. Так почалося *Велике розселення слов'ян*, про яке автор історії готів Йордан (VI ст.) сповіщав: «Тепер вони (слов'яни) бушують повсюди...».

Слов'яни жили із землеробства та скотарства. Вирощували просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес, льон і коноплі. З тварин розводили велику рогату худобу, кіз, овець, свиней, волів і коней. З-поміж ремесел досягли успіхів у ливарній справі та ковальстві. Слов'яни були язичниками: обожнювали сили природи, вірили в духів і богів – покровителів худоби, родючості й добробуту.

Велике розселення слов'ян започаткувало поділ їх на етнічні групи, з яких згодом постали сучасні слов'янські народи. Усіх слов'ян поділяють на три гілки: західну, східну й південну. Українці належать до східної гілки слов'янських народів.

Віддавна живучи племенами, слов'яни час від часу об'єднувалися в більші спілки – племінні об'єднання, або союзи племен. Назви східнослов'янських племінних союзів зберіг літопис «Повість минулих літ». Зокрема, на території України у VIII–IX ст., коли розселення слов'ян завершилося, існувало сім племінних об'єднань: поляни, деревляни, дуліби (волин'яни, бужани), хорвати, уличі, тиверці та сівер'яни.

Як свідчить літописець, поляни мешкали в Середньому Подніпров'ї «у лісах на горах понад річкою Дніпром». На захід від полян жили деревляни. Їхні землі лежали між Случчю та Дніпром, Прип'яттю та Тетеревом. Іще далі на захід, аж до Західного Бугу, були землі дулібів. На північний схід від полян, «на Десні, і по Сейму, і по Сулі», мешкали сівер'яни. Тиверці обіймали землі між Дністром і Карпатами, уличі – між Дніпром та Південним Бугом. У Прикарпатті та частині Закарпаття жили хорвати.

Доповнивши свідчення літопису археологічними знахідками, учені дійшли висновку, що племінні союзи дулібів, деревлян, полян, сіверян, карпатських хорватів, уличів і тиверців віддавна мали тісні відносини. Вони були подібними за мовою, звичаями, мали спільне походження й відрізнялися за цими ознаками від сусідніх північно-західних та північно-східних східнослов'янських племен. Саме тому ці сім племінних об'єднань вважають безпосередніми предками українців.

▲ Ковальське приладдя VII–VIII ст.

Пригадайте, на підставі чого археологи роблять висновок про спорідненість племен, від яких не залишилося писемних свідчень. У межах яких археологічних культур виявляють слов'янські пам'ятки?

Прочитайте уривки з праці сучасного українського мовознавця. 1. Чому в питаннях походження української мови вчені спираються на дослідження археологів та істориків? 2. Які явища побутування української мови, що про них довідалися на уроках мови в 5-му класі, сягають часів Великого розселення слов'ян? 3. Яка роль у вивченні історії української мови належить Агатангелу Кримському? Які факти свідчать, що дослідницька праця вченого сприяла спростуванню міфів про єдину давньоруську мову? 4. У чому важливість знань про витоки українського народу та української мови для сьогодення?

«**1.** Розглянутий історично-археологічний та лінгвістичний матеріал показує, що два діалектно-етнографічні масиви – північний поліський і південно-західний лісостеповий, з якими в основному збігаються нинішні північне й південно-західне наріччя української мови, – започаткувалися ще в перших століттях нашої ери й були зумовлені поділом східних слов'ян на дві споріднені, але все-таки відмінні групи, які можна співвіднести з історичними назвами «анти» і «склавини».

2. У вивченні діалектного поділу південних руських (про-тоукраїнських) говорів помітне місце займають дослідження Агатангела Кримського. Використавши величезний фактичний матеріал, він уперше глибоко і всебічно розглянув цілу низку фонетичних процесів у південних давньоруських говірках XI–XIII ст. і більш-менш вірогідно визначив їхню хронологію.

На підставі цих фонетичних рис Кримський категорично твердив, що «усією сукупністю двох ознак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена.

Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси XI віку – це цілком рельєфна, певно означена, ярко-індивідуальна одиниця, і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської (так у Російській імперії тоді називали українську – авт.) мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей» (*Півторак Г. «Українці: звідки ми і наша мова»*). ►►

Попрацюйте з історичною картою на с. 13. 1. Покажіть на ній напрямки та території розселення слов'ян під час Великого переселення народів. Назвіть східні, західні та південні слов'янські племінні союзи. 2. Покажіть території, заселені східнослов'янськими племінними союзами – предками українців. 3. Назвіть східнослов'янські племінні союзи, які жили на північному сході від полян, біля лівих приток Дніпра; на південь від полян; на захід від полян; між Дністром і Прутом. 4. Пригадавши відомості про давніх слов'ян, які дізналися торік на уроках історії, зробіть висновок про вплив географічного положення та природних умов на їхнє життя.

Скориставшись картою, заповніть таблицю.

Розселення східнослов'янських племінних союзів на території України	
Назва	Територія розселення

2. Що визначало суспільне життя східних слов'ян на теренах України у VIII–IX ст.?

Розповідаючи про племінні утворення східних слов'ян, які очолювали військові вожді – *князі*, літописець послуговувався словом «княжіння». «А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян було княжіння своє...» – читаємо на сторінках «Повісті минулих літ».

За умов постійних нападів зі Степу вплив князів посилювався, натомість значення народних зборів (віч) поступово зменшувалося. Слов'янські князі мали віддане оточення – *воїнів-дружинників*, які становили основу війська. Їхнім основним заняттям була військова служба, за що вони отримували щедрі винагороди. Князі та їхні дружинники оселялися у великих племінних центрах – городищах – укріплених поселеннях-фортецях. Так у VIII–IX ст. поступово формувалася племінна верхівка – військова знать (князі, дружинники), яка тримала владу. Князі передавали владу своїм нащадкам, створюючи місцеві династії.

▲ Слов'янські племена в VI–VIII ст.

У VII–VIII ст. найвпливовішими серед південної групи східних слов'ян були дуліби. У VII ст. вони створили міжплемінний союз, об'єднавши полян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців –

мешканців Дніпровського Правобережжя. Центром дулібського союзу було, як припускають учені, Зимненське городище, знайдене археологами неподалік Володимира на Волині.

Згуртувавшись, племена намагалися захиститися від нападів кочовиків. Літописець розповідає про дулібів у зв'язку з походами на слов'янські землі кочовиків аварів. Проте дулібському об'єднанню не судилося стати державою. Коли воно розпалося, центр державотворення з Волині перемістився в Середнє Подніпров'я.

Пригадайте, що таке держава. Поміркуйте, чому є підстави твердити, що східні слов'яни на теренах України у VIII–IX ст. були близькі до створення держави.

Прочитайте уривок з джерела. Чому увагу античного автора привернули саме такі особливості побуту слов'ян? Які приклади житейської хитрості він наводить? Як вигадливість давніх слов'ян пов'язана з природними умовами, у яких вони жили?

«У лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Усе необхідне їм для життя закопують вони в землю, у потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке.

Ворогів люблять вони підстерегти в лісовій гущавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді.

У разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибину води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навznak у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні й дишають крізь них. У такому положенні вони багато годин можуть залишатися у воді, так що ніхто їх там і не помітить (*Із книги Маврикія Стратега «Стратегікон»*).»

Що в матеріалах уроку вважаєте найцікавішим для себе? Чому від часів, про які йшлося, залишилося найменше свідчень? Чи важливо реконструювати переддержавний розвиток племен – предків українців? Чому?

1. Витлумачте поняття: *Велике розселення слов'ян, східнослов'янські союзи племен, городище, князь, дружина.*

2. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? Якого часу стосується утворення дулібського міжплемінного союзу?

3. Які східнослов'янські племінні союзи вважають предками українців? Що характерне для суспільного та господарського життя східних слов'ян на території України у VIII–IX ст.?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/nwjiM7lnF> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 3. Сусіди східних слов'ян

Роздивіться ілюстрації. Про життя яких народів на теренах України в давні часи та в період раннього середньовіччя свідчать археологічні пам'ятки? Які знання та вміння вчені пов'язують із цими народами? Із ким із них могли контактувати давні слов'яни? Які відомі вам історичні факти підтверджують ці контакти?

▲ Фігурка кабана.
IV–III тис. до н. е.
(середньостогівська культура)

▲ Зерновик.
IV тис. до н. е.
(трипільська культура)

▲ Бронзова монета
із зображенням
Афіни. Ольвія.
V ст. до н. е.

▲ Золоте окуття горита
зі скіфського кургану
в Мелітополі.
IV ст. до н. е.

▲ Браслет
із сарматського
кургану Соколова
Могила. I ст.

▲ Речі з Мартинівського
скарбу. VI–VII ст.

1. Які народи в різні історичні періоди проживали на теренах України?

На уроках історії в 6-му класі ви дізналися, як розвивалося життя на землях України від найдавніших часів. Пам'ятаєте,

що від доби енеоліту збереглися археологічні пам'ятки, які вчені співвідносять з певними народами. Найдавніші осередки землеробства та скотарства пов'язані, зокрема, з трипільською та середньостогівською археологічними культурами. Проте визначити етнічну належність представників цих культур складно, бо від тих часів не лишилося писемних свідчень.

Першим народом на наших землях, чия назва відома, стали войовничі кочовики *кіммерійці*. Цей іранськомовний народ примандрував з Нижнього Поволжя в причорноморські степи в IX ст. до н. е. й панував тут два століття. У VII ст. до н. е. кіммерійців підкорили значно могутніші *скіфи*, які прийшли зі степових районів Передкавказзя. Як і кіммерійці, вони були кочовиками, основним господарським заняттям яких було конярство. Про скіфів відомо з праці давньогрецького історика Геродота, який оповідав про них, оскільки сусідили вони із грецькими колоніями в Північному Причорномор'ї і воювали з персами, протистояння з якими було важливою віхою в історії Еллади.

У III ст. до н. е. скіфів у причорноморських степах заступили *сармати*. Ці споріднені зі скіфами іранськомовні кочовики походили з приуральсько-поволзьких степів. Володарювання сарматів у причорноморських степах тривало майже 600 років, поклали йому край германські племена *готів*. Утім, і скіфо-сармати, і готи, і давні слов'яни залишили слід про своє життя на українських теренах у пам'ятках черняхівської культури, яку творили спільно. Саме тих часів сягають найдавніші згадки про давніх слов'ян у працях римських істориків I–II ст. Плінія Старшого, Тацита й александрійського географа II ст. Птолемея. Усі троє, як ви вже знаєте, називали слов'ян *венедами* й розповідали про них як про окремий народ, що мешкав на схід од Вісли.

Докладніше розповідають про слов'ян джерела VI ст. і наступних століть. Велику увагу їм приділив автор історії готів Йордан. Він, зокрема, писав, що «венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венедів, антів, склавінів...». За Йорданом, венеди мешкали в басейні Вісли, анти – у Подніпров'ї, склавіни – між Дністром і Дунаєм. Ви вже знаєте також, що 375 р. над готами запанували гунни. У складі гунського об'єднання слов'яни торували собі шляхи в Подунав'я та на Балкани, виступаючи то як союзники кочовиків, то як їхні підлеглі. У середині V ст., позбувшись залежності від гунів, слов'яни рушили на землі Східної Римської імперії.

Розташуйте на лінії часу назви культур і народів, пов'язаних з українськими теренами. У зв'язку з історією яких із них до писемних джерел потрапили розповіді про українські землі? Чому найдавніші згадки про слов'ян з'явилися в працях римських істориків? Як пов'язана історія слов'янства з готами та гунами? Які особливості географічного положення зумовили постійні контакти слов'янських племен зі світом кочовиків? Як формувалися ці контакти в період стародавньої історії?

Попрацюйте з історичною картою на с. 13. **1.** Покажіть на ній сусідів східнослов'янських племен. **2.** Яких територій сягали північні кордони Візантійської імперії напередодні Великого розселення слов'ян? Які східнослов'янські племена – предки українців мешкали найближче до цих кордонів? **3.** Опишіть місце розташування держави аварів. **4.** Де лежали землі Хозарського каганату? **5.** Які племена й народи мешкали на узбережжі Балтійського моря? Які слов'янські племена безпосередньо сусідили з ними?

2. З ким сусідили східнослов'янські племена?

Одним з кочових народів, що вплинув на розвиток східнослов'янських племен – предків українців, були *авари*. На попередньому уроці ви дізналися, що потреба захищатися від аварів сприяла згуртуванню дулібського племінного союзу. У Середньому Подунав'ї авари створили державу – каганат, у протистоянні з яким давні слов'яни налагодили відносини з Візантією.

Із середини VII ст. Аварський каганат почав занепадати. Після того як авари залишили Причорномор'я, там дедалі більшої сили набирали тюркомовні *болгари*. Близько 630 р. їхнє племінне об'єднання *Велика Болгарія* обіймало землі Північного Причорномор'я та Приазов'я. Одночасно з Великою Болгарією на схід від неї, між Доном і Волгою та в Прикаспії, виникло ще одне об'єднання тюркомовних племен – *Хозарський каганат*. Ватажки болгарського та хозарського об'єднань ворогували, тож невдовзі між ними почалася війна. Витіснивши болгар, хозари на тривалий час – аж до кінця X ст. – запанували в причорноморських сте-

Каган – титул володаря в тюркських народів, що символізував божественне походження влади.

Візантійська імперія, або **імперія ромеїв**, бере свій початок від кінця IV ст. як східна частина Римської імперії. Свою назву отримала від грецького міста-колонії Візантії на європейському узбережжі Босфору, де імператор Константин заклав свою столицю – Константинополь (літописець називає його Царгородом). Візантію вважали наступницею Римської імперії, тому візантіїці називали себе римлянами – *ромеями* (звідси походить друга назва, якою послуговуються історики), літописець же називав їх *греками*.

Данина – у давні часи назва натурального (сільськогосподарські продукти та мисливська здобич) або грошового податку, який підкорені племена сплачували на користь переможця.

пах. Свою владу вони прагнули поширити й на слов'янські племена. Літопис свідчить, що хозари брали *данину* з полян, сіверян, а також із радимичів та в'ятичів.

Не поривали зв'язків східнослов'янські племена і з Візантією. Адже саме вона була їхнім основним торговельним партнером. Володіння візантійських імператорів за тих часів сягали узбережжя Чорного моря та Криму. Оскільки Чорне море було кінцевим пунктом великого торговельного шляху «із варягів у греки», східнослов'янські племена, які на той час контролювали його середню частину, прагнули поширити свій вплив і на море. Саме тому відносини з Візантією часто загострювалися до стану війни.

Торговельний шлях «із варягів у греки» пов'язував східнослов'янські племена з багатьма північними народами – предками сучасних данців, шведів, норвежців. Суворі умови життя на батьківщині спонукали дужих і витривалих чоловіків з півночі збиратися у військові гурти й ходити походами на пошуки слави та багатства. Часом вони підкоряли землі інших народів, обкладаючи їх даниною. Така доля спіткала найпівнічніші східнослов'янські племена словен, кривичів, а також неслов'янські чудь, мерю. Доволі часто вояки з півночі наймалися до впливових і багатих володарів. Служили вони й у візантійських імператорів. Візантійці називали цих найманців *варангами*: звідси походить назва *варяги* – так наші предки називали представників північних народів. У Західній Європі щодо них уживаною була інша назва – *нормани*.

Про які державні утворення тюркомовних болгар та хозар ви дізналися? Що було визначальним у їхніх взаєминах, а також у відносинах зі східнослов'янськими племенами? Які відносини склалися в наших предків із Візантією та варягами-норманами? На підставі тексту складіть хронологічну задачу про контакти східнослов'янських племен з їхніми близькими й далекими сусідами та розв'яжіть її, позначивши потрібну інформацію на лінії часу.

На підставі уривка з «Повісті минулих літ» зробіть висновок, як літописець витлумачував відносини полян з хозарами. Яким символічним змістом він сповнив свою розповідь? Як ви думаєте, чому?

«...І знайшли полян хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм од диму по мечу. І понесли це хозари князеві своє-

му і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?». І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?». І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, бо говорили вони не зі своєї волі, а за Божим повелінням. >>

Які приклади, що їх наводить український мовознавець, дослідник історії української мови та мовних контактів, поліглот і завідувач першого у світі Лінгвістичного навчального музею Костянтин Тищенко, здивували вас найбільше? Спираючись на матеріал параграфа, поділіться припущеннями, коли перелічені запозичення могли відбутися. Чому ці слова на уроках української мови ви не визначаєте як іншомовні? Чому мова є цінним історичним джерелом?

«1. Найяскравіша звукова особливість нашої мови – українське «г» – залишилася у спадок від скіфів (З інтерв'ю з К. Тищенком на радіо «Свобода»).

2. Український словник досі несе в собі все набуте за цілу мовну історію українців включно з їхніми мовними предками... Ніде правди діти: наші слова «буква», «хліб»... «князь», «шолом», «мито», «лихвар» походять таки з готської мови; «лікар», «броня», «щит»... «поневірятися» – таки з кельтських; «хата», «Бог», «збіжжя», «тривати», «дбати», «жвавий», «почвара» – таки з іранських; «табір», «корогва»... «пиріг», «ковбаса» – таки з монгольських. ...Кінцева причина нинішнього розмаїття українського словника – в учорашніх плідних контактах наших предків з сусідами» (Тищенко К. «Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів»). >>

Наведіть два-три факти, які свідчать про неперервність людського життя на українських теренах упродовж історії. Яку роль в історичному поступі відігравали контакти з іншими племенами, народами, культурами?

1. Витлумачте поняття: болгар, нормани, ромеї, авари, хозари, слов'яни.

2. Укажіть хронологічні межі контактів східнослов'янських племен із сусідніми народами, про які довідалися на уроці.

3. Схарактеризуйте відносини східнослов'янських племен із сусідніми народами, вказавши, коли й у зв'язку з чим ті контакти розпочалися, чим були зумовлені, як розгорталися.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/xwj1qyLM> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 4. Утворення Руси

Роздивіться ілюстрації. Висловіть припущення, чому перший пам'ятник засновникам Києва в 1982 р. поставили на березі Дніпра. Запропонуйте коментар до віртуальної екскурсії Києвом із відвіданням ще одного пам'ятника легендарним постатям, що від 2001 р. стоїть на майдані Незалежності – у серці столиці України.

▲ Пам'ятний знак на честь заснування Києва. 1982 р.

▲ Скульптурна композиція на честь засновників Києва. 2001 р.

1. Яка роль Києва у виникненні держави східних слов'ян?

Ви вже знаєте, що з розпадом дулібського союзу основний осередок суспільного життя східних слов'ян перемістився з Волині в Середнє Подніпров'я. Там провідну роль перебравли на себе поляни, на землях яких виникло перше державне утворення східних слов'ян, відоме в джерелах як **Русь**, або **Руська земля**. Першу згадку цієї назви в «Повісті минулих літ» подано в записах про 852 р. У літописі зауважено, що саме з полян походять перші київські князі: Кий та його брати Щек, Хорив і їхня сестра Либідь, яких пошановано як засновників Києва – міста, названого на честь старшого з братів.

«Повість минулих літ» згадує про спільне князювання в 60-х роках IX ст. в Києві варязьких воєвод Аскольда і Діра. Літописець розповідає про них як про братів-співправителів. Утім, сучасні історики припускають, що правили вони нарізно: першим княжив Дір, а після нього – Аскольд. Саме з Аскольдом пов'язують описаний у джерелах морський похід проти Візантії 860 р. Вояки Аскольда пограбували й спустошили передмістя візантійської столиці, а сам Константинополь тиждень протримали в облозі. Імператор був змушений укласти угоду з київ-

ським князем. За свідченням джерел, Аскольд прийняв християнство та, ймовірно, мав намір поширити його в державі.

Нині важко відновити ланцюжок подій, що призвели до усунення Аскольда від влади. З розповіді літописця довідуємося, що причетність до них мав рід варязького князя Рюрика, який, осівши в Ладозі, поширив свою владу на північні східнослов'янські племена. Після смерті князя його родич Олег з Рюриковим малолітнім сином Ігорем, якому був опікуном, у 882 р. на чолі дружини вирушив до Києва. Ось як про це оповідає літопис: «І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого... І послав він посла до Аскольда й Діра сказати, мовляв: “Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас”. Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків”. І вбили вони Аскольда й Діра... І сів Олег, княжуючи, у Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”».

▲ Прибуття Олега з Ігорем до Києва. Мініатюра з літопису

Як розташування Києва сприяло виникненню держави, центром якої він став? Про які зовнішньополітичні заходи Аскольда дізналися? Як вони вплинули на розвиток Русі? Як на київському столі утвердилася династія Рюриковичів? За однією з подій, про які йдеться в тексті, складіть хронологічну задачу та розв'яжіть її, позначивши потрібну інформацію на лінії часу.

2. Чому з князюванням Олега пов'язують становлення Руси?

Олег із роду Рюрика розпочав княжити в Києві 882 р. Цей факт учені витлумачують як утвердження в Руській державі династії Рюриковичів.

За свідченням літописця, Олег княжив у Києві 30 років, виявивши хист мудрого володаря й талановитого полководця. Здобувши Київ силою, Олег зіткнувся з непокорою сусідніх князів. Літописець розповідає, що він приєднав землі деревлян, сіверян та радимичів, пішов у похід проти уличів і тиверців. На початку X ст. Олег домовився про участь у його воєнних походах князів хорватів, тиверців і дулібів. Під владою Олега ще до походу на Київ перебували племінні союзи словен і кривичів, а також північні неслов'янські народи, зокрема меря, весь, чудь.

Із варязькими воєводами Олег уклав договір, унаслідок якого впродовж тривалого часу київські князі залучали варязькі дружини до спільних воєнних походів. У 907 р. Олег здійснив похід проти Візантії. Розповідь літописця про його перемогу сповнена легендарних подробиць. Та найбільшу цінність для істориків має наведений у «Повісті минулих літ» текст укладеного Олегом договору з візантіяцями. За його умовами Візантія зобов'язувалася сплачувати данину київському князю, а руські купці отримали право торгувати на її території без сплати мита. Після нового Олегового походу в 911 р. угоду було підтверджено та доповнено новими домовленостями про розв'язання конфліктів, повернення полонених, допомогу торговельним судам, які зазнали кораблетрощ. Угода Олега з Візантією стала свідченням міжнародного визнання Руси й підвела ризику під періодом її становлення.

Схарактеризуйте діяльність Олега за планом: 1) об'єднання земель навколо Києва; 2) відносини з варягами; 3) походи проти Візантії, укладення договорів.

Прочитайте фрагмент із «Повісті минулих літ» про похід Олега на Константинополь і порівняйте з тим, що бачите на мініатюрах з цього літопису. Які саме події втілено в малюнках? Про що свідчить той факт, що Олег став героєм легенд та переказів?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/YwnnlSw2> або кодом, прослухайте вірш Олександра Олеся «Похід на Царгород» та поділіться враженнями про переспів літописної легенди. Запропонуйте свій сюжет для ілюстрації до вірша.

«...Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узав же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тивер-

ців... І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі. І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд¹ і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег... І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, рушили з поля, і пішов Олег до города... І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі було по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі... І повісив Олег щита свого на Золотих воротах, знаменуючи перемогу, і пішов од Цесарограда. ►►

▲ Похід князя Олега на Константинополь

◀ З розповіді літописця про укладання угоди: «Отож, цезар Лев з Александром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межі собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його водили до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир».

Попрацюйте з історичною картою на с. 24. 1. На які території поширювалася влада Аскольда? 2. За рахунок земель яких східнослов'янських союзів племен та неслов'янських народів зростала територія Русі за часів Олега? Чи має слушність думка, що князь Олег започаткував перетворення держави з центром у Києві на імперію? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на відомості про імперії стародавнього світу, про які довідалися торік.

¹ Вхід у гавань Константинополя від непрошених гостей візантійці перекривали, натягнувши величезний ланцюг, прикріплений до кам'яних веж на берегах затоки Суд (ще її називали Золотий Ріг).

▲ Русь за перших князів

Прочитайте замітку (текст 1) та уривок з наукової праці (текст 2). Чому щодо походження назви «Русь» існує чимало версій? Яку версію обстоює український мовознавець, уривок з праці якого наведено? Які аргументи він наводить? Чи важливим є з'ясування історії цієї назви для сьогодення? Чому?

«1. Першу державу на наших теренах чужинці знали під назвою «Русь». Так називав її і літописець. Учені висловлюють різні міркування про походження цієї назви. Багато дослідників вважають, що слово це є скандинавським з походження і що принесли його на наші землі скандинави-варяги. Викладена версія ґрунтується на розповідях літописця про воїнів з півночі – *русів-варягів*, які, захопивши владу в Києві, утвердилися в місті й дали свою назву місцевій людині й території, на якій володарювали. Крім свідчень літописця, прихильники скандинавського походження назви «Русь» спираються на чужоземні джерела, жодне з яких не згадує слов'янського племені русів, хоча назви, наприклад, деревлян чи сіверян вони засвідчують. Як доказ вони наводять також фінську назву Швеції – «Руотсі». Утім, серед мовознавців є прихильники й арабського походження назви «Русь», а також ті, хто спростовує всі перелічені аргументи, вважаючи згадану назву спорідненою з назвами річок із коренем -рос-, як-от: Рось, Роставиця, Росава тощо.

2. Етнонім *Русь* виник на Середній Наддніпрянщині і вже в IX ст. міцно закріпився за Київською державою і був широко відомий за її межами. Згодом назви *русь*, *руський* уживалися як самоназва українців. Етнічне визначення «руський» у розумінні «український» трапляється вже з XIV ст. і безперервно зберігається протягом багатьох століть. Особливо стійким воно виявилось в західному регіоні України. Навіть у XIX ст. прикметник *руський* («український») ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: Головна руська рада – перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 р. ...Руська трійця – українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький... З етнонімами *русь*, *руський* пов'язана й самоназва «русин», «русини», якими називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й карпатські українці (Півторак Г. «Українці: звідки ми і наша мова»).»

Яку подію з тих, про які довідалися на уроці, вважаєте найважливішою в розповіді про утворення та становлення Русі? Відповідь обґрунтуйте кількома аргументами.

1. Про яких історичних діячів довідалися на уроці? Які події визначають роль кожного з них у становленні Русі?

2. Що відбулося раніше: похід князя Аскольда на Візантію чи падіння Західної Римської імперії? Скільки років минуло між цими подіями?

3. Землі яких східнослов'янських племінних союзів та неслов'янських народів охоплювали терени Русі за часів Олега?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/8wj1qj1h> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 5. Розбудова Русі за перших князів

Роздивіться ілюстрацію. Як характеризує княгиню Ольгу спорудження їй пам'ятника в центрі сучасного Києва? Якою є роль пам'ятників видатним особистостям для збереження історичної пам'яті? Висловіть припущення, чому поряд із княгинею скульптор зобразив творців слов'янської абетки Кирила й Мефодія та одного з проповідників християнського віровчення апостола Андрія Первозваного, який, за переказами літописця, провів появу на дніпровських пагорбах великого міста – осередку християнства.

▲ Скульптурна група з пам'ятниками на честь княгині Ольги, апостола Андрія Первозваного й просвітителів Кирила та Мефодія. Установлена 1996 р. неподалік Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві на місці пам'ятника, зруйнованого в 20-х роках XX ст.

1. Що визначало життя Русі за князювання Ігоря?

На відміну від Олега, у літописній розповіді про якого переважають легендарні подробиці, князь Ігор – цілком реальна історична постать. Здобувши владу після смерті Олега в **912 р.**, син князя Рюрика правив у Києві до **945 р.** Як і Олегові, йому довелося долати непокору підвладних племен. Найзатятішими в боротьбі проти влади київського князя виявилися деревляни. Упокоривши їх, Ігор 914 р. наклав на них ще більшу данину, ніж була. Чинили опір й уличі, за що заплатили високу ціну: після трьох років збройної боротьби вони залишили обжиті міс-

ця й відійшли в межиріччя Південного Бугу та Дністра. Силу зброї застосовував Ігор і проти тиверців.

Щороку князь із дружиною об'їжджав підвладні території, щоб зібрати данину; цей об'їзд мав назву *полюддя*. Збирали продукти та мисливську здобич: мед, віск, хутра тощо. Опис полюддя за часів Ігоря залишив візантійський імператор Константин Багрянородний: «Коли настане листопад, князі їхні одразу виходять з усіма русами з Києва і відправляються в полюддя, що називається кружлянням (тобто круговий об'їзд), а саме в слов'янські землі деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян і решти слов'ян, що платять данину русам. Годуючись там протягом усієї зими, вони у квітні, коли розтає лід на Дніпрі, знову повертаються в Київ».

Зібравши данину, князь прагнув вигідно її продати. Грішми й заморським крамом він платив найманим воїнам і своїм дружинникам. Про характер відносин між князем і дружиною довідуємося з розповіді літописця: «Сказала дружина Ігореві: “Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Підино, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми”. І послушав їх Ігор, пішов у деревляни по данину. І добув він собі ще до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город Київ. Та коли він повертався назад, він роздумав і сказав дружині своїй: “Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще”».

Тож щоб утримувати велику дружину, сила якої забезпечувала перебування при владі, князь збільшував розміри поборів. Така ситуація виникла восени 945 р. Позачерговий збір данини з деревлян, що супроводжувався насильствами, спричинив повстання, під час якого князя було вбито.

Використовуючи схему, поясніть, як було організовано державну владу за часів Ігоря. Яка роль належала князівській дружині? Чи можна твердити, що влада київського князя трималася на силі зброї? Чи міг князь відповісти відмовою на вимоги дружинників щодо збільшення винагороди?

Прочитайте уривок з «Повісті минулих літ» про загибель князя Ігоря. Які деталі розповіді вказують на те, що деревляни мали намір утвердити в Києві династію Мала? Визначте за літописом, у чому полягають причини повстання деревлян у 945 р.

«Коли ж почули деревляни, що він (князь Ігор) знов іде, порадилися деревляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внайдеться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, він усіх нас погубить». І послали вони до нього мужів своїх, кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і деревляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало... І сказали деревляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала і Святослава візьмемо і зробимо йому, як ото схочем».

2. Якою була внутрішня політика княгині Ольги та князя Святослава?

На момент смерті князя Ігоря його син Святослав ще не досяг повноліття, а тому державу очолила його дружина – княгиня Ольга. Зрозумівши причини, що призвели до загибелі чоловіка, Ольга вирішила ліквідувати княжіння деревлян. За її наказом 946 р. було спалено місто Іскоростень – їхній племінний центр, скасовано правління князя Мала, унаслідок чого деревлянську землю підпорядковано безпосередньо княгині.

Приборкавши деревлян, Ольга заходилася впорядковувати збір данини. Було встановлено норми податків і повинностей (устави, уроки, оброки), а також новий порядок їх стягнення. Визначено місця, де представники князівської влади регулярно збирали встановлену данину, – *погости*. Такими заходами Ольга прагнула досягти стабільних надходжень прибутків до державної скарбниці, що мало на меті посилити князівську владу.

У 964 р. княгиня відійшла від управління державою, і владу перебрав її син Святослав (964–972). На відміну від Ольги, яка дбала про внутрішні справи Руси, увага Святослава була прикута до завоювання нових земель, за що дорікали йому кияни: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив...». Князь Святослав рідко бував у Києві, про що літописець залишив таке свідчення: «Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: “Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а

з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Руси ж – хутро, і віск, і мед, і челядь». І хоч князь більше переймався походами, аніж внутрішнім життям держави, усе ж він намагався зосередити всю владу на місцях у руках однієї династії. Саме тому влітку 969 р., перед черговим походом, він призначив на київський престол старшого сина Ярополка, у землю деревлян – Олега, у новгородську – Володимира.

Наскільки дієвими, на вашу думку, були заходи княгині Ольги з упорядкування внутрішнього життя Руси? Як наміри Святослава облаштувати резиденцію в Переяславці на Дунаї характеризують його уявлення про розвиток держави? Про що свідчить призначення Святославом на князювання у важливих містах своїх синів?

М. Грушевський назвав князя Святослава «запорожцем на київському столі». Спираючись на уривки з джерел, підтвердіть або спростуйте думку вченого. Яким уявляєте князя Святослава як державного діяча та людину на підставі поданих уривків? Із ким би ви його порівняли з відомих вам діячів історії стародавнього світу? Відповідь обґрунтуйте кількома аргументами.

«**1.** Імператор згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без жодної різниці. На вигляд він був такий: середній на зріст, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голеною бородою і з густими вусами. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия кремезна, міцна, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них установленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний (*Візантійський історик Лев Диякон*).

2. Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сидло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти» (*З «Повісті минулих літ»*).»

Одним з найпопулярніших уривків з «Повісті минулих літ» є переклад про помсту княгині Ольги деревлянам. Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/SwnnzARr>, послухайте його

віршовий переказ, створений Олександром Олесем. На підставі вірша прокоментуйте, що зображено на мініатюрах з літопису. Чим переказ про помсту Ольги нагадує казку? Порівняйте поетичну версію з літописною. Які деталі в поезії свідчать, що автор спирався на розповідь літописця? Якою постає княгиня Ольга зі свідчень літописця? У чому вбачаєте суперечність оцінки літописцем діяльності княгині? Поділіться припущеннями про причини цієї суперечності.

«Ольга з сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни супротив... І перемогли вони деревлян. Деревляни ж побігли й заперлися в городах своїх. А Ольга кинулася з сином своїм на Іскоростень-город, бо ті (городяни) вбили були мужа її, і стала довкола города з сином своїм...

І стояла Ольга літо ціле, і не могла вона взяти города. І замислила вона так: послала послів до города, кажучи: «Чого ви хочете досидітись? Адже всі ваші города здались мені, і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину?» Деревляни ж їй сказали: «Ми раді б згодитись на данину, але ти будеш мстити за мужа свого». І сказала їм Ольга, мовляв: «Я вже одомстила за мужа свого, коли прийшли ви до Києва, і вдруге, і втретє тоді, коли чинили тризну мужеві моєму. Тому я вже не буду помсту чинити, а хочу взяти потрохи данини і, помирившись з вами, піду назад». Запитали тоді деревляни: «Чого ти хочеш од нас? Ми раді дати і медом, і хутром». Вона ж сказала їм: «Нині у вас нема ні меду, ні хутра. Лише малого я у вас прошу: дайте мені од двора по три голуби і по три горобці. Бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого. Знемоглись би ви есте в облозі, тож дайте мені се мале».

Деревляни ж раді були цьому. Зібрали отож вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: «Се вже покорились ви есте мені й моїй дитині. Ідїть-но в город, а я завтра відступлю од города і піду в город свій»...

Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив'язати трут, обгортаючи його в маленькі хусточки і ниткою прив'язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смерклося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої, – ті в голубники свої, а горобці під остріхи, – і тоді загорялися голубники, а од них хижі і стодоли. І не було двора, де б не горіло, і не можна

було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга воям своїм хватати їх.

А як узяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей – тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх залишила платити данину. ➤➤

1

2

3

4

5

6

Узагальніть інформацію про розбудову Русі за перших князів у вірші-сенкані, записавши: 1) ім'я правителя; 2) два прикметники, якими його / її можна схарактеризувати; 3) три дієслова, що передають напрями внутрішньополітичної діяльності; 4) речення, яке передає ваше ставлення до цієї історичної постаті; 5) образне ім'я, яке уособлює досягнення діяча чи діячки.

1. Про яких історичних діячів довідалися на уроці? Які події під час правління Ігоря, Ольги, Святослава сприяли зміцненню князівської влади?

2. Спираючись на відомості з уроків всесвітньої історії, складіть хронологічну за-
гадку про події та діячів доби за поданим зразком: Коли князь Ігор пішов у свій
останній похід по данину до деревлян, в Арабському халіфаті завершувалося
правління Аббасидів. У якому році це відбувалося?
3. Витлумачте поняття: данина, полюддя, погости.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Gwj1qIMT> або кодом та ви-
конайте завдання онлайн.

§ 6. Зовнішня політика Руси

Роздивіться ілюстрацію. Що повинен був знати митець першої половини
XI ст., щоб створити картину? Поміркуйте, чому саме такий сюжет було об-
рано для однієї з фресок Софійського собору.

▲ Княгиня Ольга на прийомі в Константина Багрянородного.

Реконструкція С. Висоцького фрески Софійського собору в Києві.

Імператора зображено ліворуч. Він сидить на троні в парадному одязі.

Поруч – два охоронці, озброєні списами й щитами. Праворуч від вікна
зображено княгиню Ольгу, поруч з нею – жінки її почту.

1. Що передбачали зовнішньополітичні заходи Ігоря та Ольги?

Зміцнюючи князівську владу та впорядковуючи внутрішньо-
державне життя, перші князі докладали також зусиль для під-
несення авторитету Руси серед сусідніх країн. Ви вже знаєте, що
за часів становлення Руської держави важливе значення мали її
відносини з імперією ромеїв. Власне, укладення угод з Візантією
за часів Олега, які гарантували руським купцям безмитну тор-
гівлю на її території та інші вигоди, стало підтвердженням між-
народного визнання Руси.

Однак зі смертю Олега Візантія почала порушувати домовленості, що й спонукало його наступника їх поновити. Князь Ігор здійснив два воєнні походи проти Візантії. Перший, **941 р.**, був невдалим. Човни русів наразилися на «грецький вогонь» (легкозаймисту горючу суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти та ін., яка горіла й на воді) візантійців і, зазнавши втрат, були змушені відступити. Другий похід відбувся **944 р.** й закінчився укладенням мирного договору, який визначав правила торгівлі та розв'язання суперечок.

Візантія лишалася найважливішим партнером Руси й за часів Ольги. Княгиня, на відміну від Олега та Ігоря, віддавала перевагу дипломатії. Про це свідчить візит київської княгині до Константинополя. Історики вважають, що це відбулося 957 р., хоч літописець називає інший рік. Визначили дату подорожі на підставі свідчень візантійського імператора, учасника події, Константина Багрянородного, який залишив спогади про два прийоми руської княгині, вказуючи не лише дати кожного, а й дні тижня, на які ті випали. На думку вчених, вирушаючи до Константинополя, княгиня Ольга прагнула поновити договори між Руссю та Візантією, укладені за її попередників. Та, очевидно, не всіх домовленостей було досягнуто. У літописі розповідається, що під час цієї поїздки княгиня стала християнкою.

▲ Княгиня Ольга з дарами на прийомі у візантійського імператора.
Мініатюра з літопису

▲ Бесіда княгині Ольги з візантійським імператором та її хрещення.
Мініатюра з літопису

Деяке погіршення відносин з Візантією підштовхнуло Ольгу шукати іншого сильного союзника. У західноєвропейських джерелах збереглася згадка про посольство княгині Ольги, надіслане 959 р. до німецького імператора Оттона I. На прохання княгині цей володар 961 р. надіслав до Києва кількох священників на чолі з єпископом Адальбертом. Щоправда, розгорнути діяльність із поширення християнства в руських землях вони

не змогли, ймовірно, через слабкість на той час позицій Ольги в Києві та спротив новій вірі, зокрема й князя Святослава. Утрапивши реальну владу, Ольга цілком присвятила себе церковним справам. «Молилась вона за сина і за людей, – читаємо в літописі, – у всі дні і ночі». Наполегливість Ольги у справі поширення християнства була оцінена нащадками: за кілька століть (на думку істориків, не пізніше XIII ст.) Ольгу почали вшановувати як святу.

Порівняйте зовнішню політику князів Олега та Ігоря. Чим спричинені їхні походи на Візантію? У чому полягає значення підписаних ними договорів? Якою була мета подорожі Ольги до столиці Візантійської імперії? Виберіть слова та словосполучення, які стосуються цієї події: *імператор Константин Багрянородний, уроки та погости, деревлянський князь Мал, хрещення Ольги, імператор Оттон I, єпископ Адальберт, вигідний договір, затока Золотий Ріг*. Розповідаючи про княгиню Ольгу, літописець порівнює її з вранішньою зорею, яка передвіщає схід сонця. Спробуйте пояснити цю метафору.

Прочитайте замітку. Працюючи в групах, доберіть кілька аргументів на користь одного з міркувань, викладених у ній. Чому княгиню Ольгу літописець назвав наймудрішою серед усіх людей? Які факти, пов'язані з володарюванням Ольги, справили на вас найбільше враження? Поділіться думками з приводу обговорюваних питань у невеликому есе, скориставшись порадами з написання на с. 38.

«Дослідники дискутують про те, чому княгиня Ольга, ревна християнка, не змогла прилучити до Христового вчення свого сина Святослава. Дехто в цьому факті вбачає непримиренне язичництво князя-воїна, інші – слабкість Ольжиної влади. Має прихильників також думка, що князь Святослав не став християнином не тому, що був упертим язичником, а тому, що язичником хотіли бачити його впливові можновладці, дружинники, на яких він спирався під час свого володарювання.»

2. Якою була зовнішня політика князя Святослава?

На попередньому уроці ви дізналися, що визначальною рисою князювання Святослава стали воєнні походи. У 964 р. він підкорив в'ятичів, які мешкали в басейні Оки, завдав поразки волзько-камським болгарам. Близько 965 р. розгромив Хозарський каганат, зруйнував його столицю Ітиль у пониззі Волги, а також міста-фортеці Семендер і Саркел. Та гучні перемоги Святослава мали негативні наслідки. Хозарський каганат був своєрідним щитом, що стримував набіги східних кочовиків, з-поміж яких від часів князя Ігоря дедалі небезпечнішими ставали печеніги. Ці тюркомовні кочові племена мешкали в міжріччі Волги та Яїка (Урал) і на межі IX–X ст. переселилися в Північне Причорномор'я.

▲ Похід князя Святослава на хозар.
Мініатюра з літопису

▲ Князівський знак
Святослава

Тож із занепадом Хозарії кочові орди посунули на Русь і територіальні надбання Святослава опинилися під загрозою.

Не менш масштабною була кампанія Святослава на Балканах. Розпочата 967 р., вона тривала кілька років і складалася з двох походів. Перший похід Святослава, до якого його спонукав візантійський імператор Никифор II Фока, звернувшись по допомогу у війні проти Болгарського царства, закінчився підкоренням чималої частини території Болгарії. Навіть столицю своєї держави князь мав намір перенести до Переяславця на Дунаї. Улітку 968 р. йому надійшла звістка про смертельну небезпеку, яка загрожувала Києву: столицю оточили орди печенігів. Святослав змушений був перервати похід і якомога швидше повертатися.

Вирушивши в другий похід 969 р., Святослав підкорив майже всю Болгарію, захопив і її столицю м. Преслав. На той час Візантія, де після вбивства Никифора II Фоки трон посів Іоанн I Цимісхій, перетворилася із союзника на противника, адже не бажала поступатися підвладними територіями. У битві під Аркадіополем князь зазнав поразки, відступивши до Доростола. Після тривалої оборони Святослав 971 р. підписав з Візантією мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель. Навесні 972 р., повертаючись до Києва, дружина Святослава потрапила в засідку, організовану біля Дніпрових порогів печенігами, яких підмовили візантійці. У бою загинуло багато русів. Наклав головою і великий князь київський.

Які наслідки для руських земель мав похід Святослава проти Хозарського каганату? Як відбувалися походи Святослава на Балкани? Які наслідки вони мали? Чому в оцінці діяльності князя Святослава історики висловлюють протилежні думки? А як ставитеся до постаті Святослава ви?

Попрацюйте з історичною картою на с. 24. **1.** Землі яких східнослов'янських племінних союзів та неслов'янських народів охоплювала Русь за часів Ігоря? **2.** Території яких східнослов'янських племінних союзів були приєднані за князя Святослава? **3.** Де був розташований Хозарський каганат? **4.** Якими землями просувався Святослав під час походу проти Хозарії? **5.** Які хозарські міста зруйнувало військо Святослава? Визначте місце розташування цих міст.

Роздивіться ілюстрації та перегляньте відео, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/vwnnbw7X> або кодом. Які факти справили на вас найбільше враження? Що пам'ятаєте про розвиток військової справи у стародавньому світі? Які держави вели перед у військових винаходах та розбудові армій? Чим це було зумовлено? Зробіть висновок про розвиток військової справи в Русі, обмірковуючи в загальному колі питання: **1.** Що спонукало русів удосконалювати зброю? **2.** Як на їхній військовій майстерності позначався обмін досвідом між народами?

▲ Використання «грецького вогню». Малюнок з мадридського рукопису «Хроніки Іоанна Скілиці» – твору візантійського історика другої половини XI – початку XII ст. Припускають, що «грецький вогонь» винайшли візантійці, проте відомо, що й воїни Олега вправно користувалися цим засобом ураження ворога.

▲ «Меч Святослава» – експонат музею Національного заповідника «Хортиця». У Дніпрі біля Хортиці у 2011 р. мешканець Запоріжжя знайшов меч, виготовленого в Західній Європі (про що свідчить напис) у середині X ст. Інкрустоване сріблом та іншими кольоровими металами руків'я дає підстави припускати, що меч належав комусь із найближчого оточення князя.

Поділіться припущеннями, у якій країні міг бути виготовлений «меч Святослава». Які факти дають підстави дослідникам припускати, що знахідки поблизу Хортиці пов'язані з останнім походом Святослава?

Зовнішню політику кого з перших князів вважаєте найбільш вдалою? Відповідь обґрунтуйте кількома аргументами.

1. Які події під час правління Ігоря, Ольги, Святослава сприяли зростанню міжнародного авторитету Руської держави?
2. Визначте причини та наслідки вказаних подій: *походи проти Візантії князя Ігоря; подорож до Константинополя княгині Ольги; посольство княгині Ольги до Оттона I; походи князя Святослава проти Хозарії.*

3. Схарактеризуйте історію відносин руських князів із печенігами за планом: 1) звідки й коли прийшли ці кочовики; 2) за чийого князювання відбулися перші воєнні сутички з ними; 3) внаслідок яких подій вони перетворилися на небезпечну загрозу для Русі; 4) яка їхня роль у долі Святослава.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/6wj1q7DQ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 7. Проєкт та узагальнення з теми «Виникнення та становлення Русі»

Проєкт Щоб систематизувати знання про період раннього середньовіччя на українських теренах та часи, за яких виникла й утверджувалася Русь, виконайте проєктне завдання «За літописним рядком», результатом якого має бути дослідницьке есе.

Заздалегідь домовтеся про форму презентації колективної роботи: чи це буде рукописний альманах, у якому зібрано твори всіх учнів та учениць, чи звітна презентація на сайті школи, чи добірка заміток для шкільної газети, чи цикл дописів до історичного блогу, чи віртуальна екскурсія.

Для початку оберіть з матеріалів підручника уривок з «Повісті минулих літ», який або свідчить про подію чи постать, або інформує про цікаві історичні подробиці, або бентежить, або вводить в оману... За бажання, орієнтуючись на мініатюри, знайдіть відповідну сторінку в тексті джерела, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/NwnnxUT2> або кодом. Основна частина вашого есе – письмовий аналіз обраного уривка.

Проаналізувати джерело вам допоможе пам'ятка.

Як опрацьовувати фрагмент історичного джерела

1 крок: визначте, ким був автор документа; узагальніть, про що йдеться в поданому уривку; з'ясуйте, коли відбулися описані події.

2 крок: визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, про яких ідеться; поміркуйте, навіщо він свідчить про події, що хотів повідомити; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі.

3 крок: поясніть, у чому для себе вбачаєте цінність джерела; стисло висловіть ставлення до описаних подій або діячів.

Управшись із аналізом джерела, беріться за творчу частину проєктної роботи.

Як написати есе на історичну тему

1. Чітко сформулюйте тему. Писати есе буде легше, якщо тему, щодо якої ділитиметеся міркуваннями, винесете в заголовок. Дуже зручно, коли назва есе має форму питального речення.

2. Хоч есе й не передбачає обмежень щодо структури, проте для викладу міркувань найкраще надаються тексти, які за типом мовлення визначають як роздуми. Тож, беручись писати есе, пригадайте з уроків мови особливості тексту-роздуму. Найпростіше такий текст побудувати, якщо дотримуватися структури: а) теза (це твердження, яке ви доводитимете, іншими словами – відповідь одним реченням на запитання, винесене в назву; починають тезу словами *Я вважаю... На мою думку... Відомо, що... Багатьох бентежить, що...*); б) ваші аргументи (докази слушності тези) та приклади (історичні факти, власний досвід, приклади з прочитаних літературних творів тощо); в) висновок.

3. Пам'ятайте, що найцінніше в есе – ваша думка, тому під час написання такого твору не лише спирайтеся на набуті знання, а й розкривайте власне ставлення до теми, послуговуючись фразами: *Я думаю / я переконаний (переконана), мені здається... Мене зацікавило... Мені сподобалося найбільше... Цей історичний діяч вражає мене тим, що...*

4. Дотримуйтеся обсягу, визначеного умовою проєктного завдання.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання до уривків з історичних джерел.

1. Заповніть та продовжте укладати таблицю.

Писемні свідчення про історичних діячів доби

Уривок з джерела	Про кого в ньому йдеться	Які історичні події пов'язані з цією постаттю
«Передвісниця християнській землі, вранішня зоря перед сонцем і зірниця перед світом».		
«Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив».		
«Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. ...І посилав він до інших земель послів, кажучи: «Хочу на вас іти»».		

2. Назвіть події, про які розповідає літопис. Розставте їх у хронологічній послідовності, позначивши на лінії часу відповідні літери.

- А** «Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми... то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь... Зробили вони городок і на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом».
- Б** «Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків”. І вбили вони Аскольда й Діра...».
- В** «Пішов Ігор на Греків... І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межи ними обома була люта, і заледве одоліли греки... Феофан, сановник Романа, зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські, і було видно страшне диво».
- Г** «Сказала дружина Ігореві: “Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми”. І послухав їх Ігор, пішов у деревляни по данину».
- Г** «І послали кияни гінця до Святослава, говорячи: “Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, – то таки нас візьмуть”».
- Д** «Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий».
- Е** «І сів Олег, князюючи, у Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”».
- Є** «І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське і сховавши воїв своїх, він послав посла до Аскольда й Діра».
- Ж** «Пішов Олег на греків, Ігоря залишивши в Києві... І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег... І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса».

3 «Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда. А був тоді цесарем Константин, син Леонтія».

3. Визначте події, про які йдеться в уривках, для кожної перелічіть причини та наслідки, заповнивши відповідні віконечка в таблиці. Доповніть таблицю одним-двома уривками.

Причини; які події передували	Подія за свідченням джерел	Наслідки
	«Імператор згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без жодної різниці».	
	«Деревляни ж раді були цьому. Зібрали отож вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: “Се вже покорились ви єсте мені й моїй дитині...”. Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив’язати трут, обгортаючи його в маленькі хусточки і ниткою прив’язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смерклося, воям своїм пустити голубів і горобців».	
	«Місяця вересня 9-го числа відбувся прийом, всім подібний до попереднього й з нагоди приїзду Ольги, княгині руської. Увійшла сама княгиня зі своїми родичками й вибраними служницями; вона йдучи поперед інших жінок, а ті в порядку йдучи одна за другою... Після них увійшли посли й представники князів руських... Сів імператор з імператрицею зі своїми дітьми, і покликано було княгиню із зали, і, за запрошенням імператора сівши, говорила з ним, про що хотіла».	

§ 8. Русь за часів Володимира Великого

Роздивіться зображення золотої монети часів князя Володимира Святославовича – златника. Про що свідчить факт карбування князем власної монети? Крім золотих монет, за Володимира карбували й срібні (срібляники) – і на обох великого князя київського зображено так, як імператора на візантійських монетах. Як це характеризує політичні наміри Володимира? Який князівський знак помітили на монеті? Навіщо його було нанесено на цеглину Десятинної церкви – першого мурованого храму Русі, збудованого за часів князя Володимира?

▲ Златник князя Володимира

▲ Тризуб на цеглині Десятинної церкви

1. Якими були основні напрями внутрішньої політики князя Володимира?

Ви вже знаєте, що, вирушаючи 969 р. в другий похід на Балкани, князь Святослав призначив на київський престол свого старшого сина Ярополка, землю деревлян доручив Олегові, а новгородську – Володимирі. По смерті великого князя його сини почали боротьбу за владу, у якій переміг Володимир (980–1015), почавши «княжити в Києві один».

Основні зусилля Володимир Святославович спрямував на розширення кордонів Русі та зміцнення великокнязівської влади. Він, зокрема, приєднав до своїх володінь землі волинян з містами Червень і Перемишль, які на той час перебували під владою Польського князівства, поширив владу на хорватів, упокорив в'ятичів та радимичів. У великих містах на підвладних територіях князь замінював племінних князів на намісників –

своїх синів і довірених бояр, які від його імені здійснювали управління, збирали податки та вершили суд. Це мало забезпечити територіальну єдність держави та зосередити владу в руках однієї династії. Підлеглі території втрачали племінні назви, натомість їх стали називати за головним містом: Київська земля, Чернігівська земля, Переяславська земля тощо.

Не слабнув інтерес Володимира й до південного напрямку, адже Візантійська імперія лишалася наймогутнішою державою, та й східні кочові племена були надто близько. Тож за князювання Володимира Святославовича сформувалася територія Руської держави, і всі наступники князя вважали своїм обов'язком обстоювати непорушність її кордонів.

Реформаторські заходи торкнулися і релігійного життя. На об'єднаних Володимиром землях мешкали різні племена й народи, які сповідували язичництво, тобто поклонялися божествам, пов'язаним із рільництвом і скотарством, вірили в духів та надприродні сили. Ви вже знаєте з попередніх уроків, що, укладаючи угоди з Візантією, руси присягали богом грому Перуном та покровителем худоби й родючості Велесом.

Проте багатобожжя стояло на заваді єдності Руси. Щоб зміцнити свою владу на підлеглих землях, Володимир запровадив єдиний для держави язичницький культ на чолі з Перуном, але це не принесло результату. Тоді князь вирішив спертися на авторитет спільної для всіх релігії – християнства. Упровадження нової віри літописець пов'язав із походом Володимира на м. Корсунь (Херсонес Таврійський) у Криму, що належало тоді до володінь Візантії. Там князь охрестився й одружився із сестрою візантійського імператора Василія II Анною. Цікаво, що хресне ім'я Володимира – Василь – у перекладі з грецької мови означало «царський»; василевсами називали у Візантії імператорів.

▲ Хрещення князя Володимира.
Мініатюра з літопису

▲ Приїзд принцеси Анни до Корсуня.
Мініатюра з літопису

Запровадження християнства як державної релігії, за літописом, відбулося одразу після повернення Володимира з Корсуня – 988 р. Як свідчать джерела, князь привів із собою з Корсуня священників, привіз ікони, церковні книги й почав будувати храми в Києві. Ці заходи заклали підвалини церковної організації – Київської митрополії, підпорядкованої константинопольському патріархові. Запровадження християнства дало поштовх для розвитку староукраїнської писемності, освіти, архітектури та мистецтв. Із цією подією пов'язана поява найдавніших писемних пам'яток української мови.

Ікона – живописне або мозаїчне зображення бога чи святого, якому поклоняються віряни.

Уклавши перелік внутрішньополітичних заходів Володимира, сформулюйте, у чому князь убачав мету свого володарювання. Доведіть, що запровадження християнства стало важливим кроком для суспільного та культурного розвитку Руси.

Прочитайте уривок з «Повісті минулих літ». Що в розповіді вказує на рішучість намірів Володимира впровадити християнство? Обговоріть у загальному колі факти, що підтверджують думку про закономірний характер запровадження в Русі християнства всупереч повідомленню літописця про вагання Володимира в питанні «вибору віри». Яку роль релігія відігравала в житті давніх імперій? Хто з римських імператорів вирішив скористатися популярністю християнства та авторитетом церкви для зміцнення своєї влади? До яких заходів у зв'язку з цим удався той діяч? Чим подібні заходи Володимира, а чим відрізняються? Чому справа утвердження християнства на наших землях розтяглася на століття?

«Повелів Володимир поскидати кумирів – тих порубати, а інших вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями... І, приволікши його, вкинули в Дніпро...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде». І, це почувши, люди йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли».

А назавтра вийшов Володимир зі священниками цесарицини і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а священники, стоячи, молитви творили. »

Попрацюйте з історичною картою. 1. Землі яких східнослов'янських племінних союзів приєднано до Русі за князя Володимира? 2. Якими річками проходили кордони держави за часів Володимира на заході та на сході, до яких озер простяглися володіння на півночі, якого моря сягнули на півдні?

ПОЛЯНИ Східнослов'янські племінні союзи

Русь на початку князування
Володимира Святославовича

Території, приєднані до Русі
впродовж князування
Володимира Великого (980–1015)
та Ярослава Мудрого (1019–1054)

Кордони Русі в 1054 р.

Володіння Візантійської імперії

Центри єпископств Київської
митрополії

Переселення половців
у середині XI ст.

▲ Русь за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого

2. Якою була зовнішня політика Володимира Святославовича?

Важливим напрямом зовнішньої політики князя Володимира були відносини з Візантією. Запровадження в Русі християнства хоча й мало передумови, утім, було угодою, за якою візантійський імператор Василій II погоджувався видати свою сестру Анну заміж за київського князя, а той узамін обіцяв надати імператорові військову допомогу в придушенні заколоту в Малій Азії. Ось як про цю подію пише арабський історик: «І примусила його (Василія II) потреба послати до царя русів – а вони його вороги – просити їхньої допомоги в такому його становищі. І пристав той на це. І погодилися вони бути ріднею, і одружився цар русів із сестрою Василія після того, як той висунув вимогу, щоб він (Володимир) хрестився і весь народ його країни». Наслідки цього політичного заходу в міждержавному житті виявилися у встановленні рівноправних відносин з християнськими країнами, передусім із Візантією, зміцненні авторитету Руси на міжнародній арені, у зростанні ваги дипломатії.

Крім Візантії, до партнерів Руси тоді належали Чехія, Угорщина, Польща. «І жив він із князями навколишніми в мирі – з Болеславом лядським (польським), і з Стефаном угорським, і з Ондроником чеським, і був мир межи ними і дружба» – так характеризував літописець дипломатичний хист князя Володимира. Відомо, що союз із Польщею був закріплений шлюбом між сином князя Володимира Святополком та дочкою польського князя Болеслава I.

Особливе місце в зовнішньополітичній діяльності Володимира належало відносинам із печенігами. Проте були вони далеко не мирними. Княжі дружини не завжди встигали на допомогу мешканцям прикордонних територій, постійна небезпека зі Степу загрожувала й Києву. Усе це переконувало київського князя в потребі створити систему оборони від нападів кочовиків. За задумом Володимира, ця система мала складатися з потужних деревоземляних укріплень і низки фортець на південно-східному кордоні Руської держави. «І став він, – читаємо в літописі, – городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні».

Сформулюйте три твердження про мету зовнішньої політики князя Володимира.

Роздивіться ілюстрацію на с. 46 та прочитайте замітку. Покажіть на макеті «міста Володимира» князівські палаци, Десятинну церкву, в'їзні ворота, Бабин торжок. Де відносно київського дитинця розташовувався Поділ? Які природно-географічні особливості мали дитинець та Поділ?

▲ Макет «міста Володимира»

«Могутня Руська держава, прилучена до Христового вчення, за задумом Володимира, мусила мати й відповідну столицю, тому розгорнув він у Києві небачене будівництво. Київський дитинець, центральна укріплена частина міста, зріс у кілька разів. Його захищали потужні стіни, вал і рів. До «міста Володимира» – так називають дитинець, розбудований князем, – можна було потрапити через в'їзні ворота. Їх було кілька, проте парадними вважалися Софійські (таку назву вони отримали згодом), розташовані з південного боку. Археологам пощастило дослідити залишки Софійських воріт: довжина їхніх стін дорівнювала 10 м, ширина проїзної частини – 4 м; над стінами здійснювалася бойова вежа. Ворота були захищені високим валом і глибоким ровом, через який було перекинуто міст.

Ще більше враження справляло «місто Володимира» ізсередини. Його окрасою була мурована церква Богородиці, будівництво якої тривало впродовж семи років від 989 р. На утримання церкви князь Володимир наказав віддавати десятю частину своїх прибутків. Ось чому, свідчив літописець, її називали Десятинною.

Поряд із церквою Богородиці розташовувалися розкішні князівські палаци – саме тут Володимир справляв гучні бенкети. На дитинці мешкали й київські можновладці. «Місто Володимира» мало кілька вулиць, які пролягали від воріт до центральної пло-

щі – Бабиного торжка. Вирувало життя й на київському Подолі. Мешкали там купці та майстровий люд – гончарі, кожум'яки, майстри-золотарі тощо. Велику частину Подолу займало київське торговище, де з усіх усюд сходилися *гості*, тобто купці. Саме на Подолі швартувалися їхні кораблі, бо тут була київська гавань. ►►

Чи має історичні підстави образ Володимира як будівничого? Чи погоджуєтеся ви із такою метафоричною характеристикою князя? Що найбільше вразило в діяльності Володимира? Чи заслуговує він імення Великий, яким його пошановують?

1. Визначте межі Володимирових володінь за часів його найбільшої могутності.

2. До яких заходів удався Володимир для розбудови Русі? Як вони пов'язані із запровадженням християнства?

3. Скільки років тому відбулося запровадження християнства як державної релігії? На якому році свого правління князь Володимир охрестився?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Gwj1anbM> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 9. Русь за Ярослава Мудрого

Роздивіться реконструкцію Софійського собору – головного храму Русі, збудованого за князя Ярослава, та сучасне зображення споруди на с. 48. Чи доводилося вам бути в Софійському соборі в Києві чи поблизу нього? Яке враження на вас справила ця мистецька пам'ятка? Про що свідчить той факт, що вона належить до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО? На підставі ілюстрацій та коментарів до них з'ясуйте, чим відрізнявся первісний вигляд собору від сучасного. Поділіться припущеннями, як спорудження грандіозного храму пов'язане з політичними намірами князя Ярослава.

В XI ст. храм було увінчано 13 банями, з трьох боків його оточували два ряди відкритих галерей, з яких внутрішній мав два яруси. Собор був чи не найбільшою спорудою тих часів, адже будували його як головний храм держави, призначений не лише для богослужінь, а й для проведення найурочистіших державних церемоній: сходження на великокнязівський стіл, посвячення в митрополити, проведення церковних соборів, зустрічей чужоземних послів тощо.

▲ Реконструкція первісного вигляду Софійського собору

▲ Софійський собор.
Сучасна світлина

Упродовж історії храм пережив кілька пограбувань, пожежі, багаторічні запустіння, ремонти й перебудови. Унаслідок перебудов XVII–XVIII ст. він змінився ззовні. Над давніми одноярусними галереями надбудували другі поверхи, а галереї перетворили на закриті приміщення. Над собором звели ще 6 бань, і їх стало 19. Баням надали грушоподібної форми. Фасади потинькували й побілили, бані позолотили.

Внутрішнє опорядження собору лишилося майже без змін. Саме таким зберігся він донині.

1. Що визначало внутрішню політику князя Ярослава?

Смерть князя Володимира 1015 р. спричинила між його синами, яких він призначив намісниками на підвладних землях, гостру боротьбу за київський стіл – князівські міжусобиці. Переможцем з них вийшов князь Ярослав (1019–1054). Літописець під роком 1019 занотував: «Сів Ярослав у Києві, обтер піт з дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий». Проте ще до 1036 р. він ділив руські землі по Дніпру з молодшим братом Мстиславом: правобережні землі з Києвом належали Ярославові, а лівобережжя із Черніговом – Мстиславу.

«Володимир землю зорав, Ярослав засіяв» – так образно літописець написав про наступність державних заходів Ярослава Мудрого щодо політики його батька – Володимира Великого. Князь Ярослав дбав про збереження територіальної цілісності та єдності Русі. Він повернув під свою владу червенські міста (Червень, Белз, Перемишль), відвойовані під час князівських усобиць польським князем (згодом першим королем) Болеславом I Хоробрим. Ходив також Ярослав на північ, на узбережжя Балтійського моря, де в Чудській землі закріпив м. Юр'їв (сучасне місто Тарту, Естонія). Ярослав не полишав будівництва укріплень, розпочатого батьком, на південному кордоні Русі. Він, як свідчить літописець, «почав ставити городи по Росі» й остаточно здолав печенігів.

Задля налагодження внутрішнього життя Ярослав здійснив реформу законодавства, ініціювавши укладання першого в Русі писаного збірника законів. Той документ дослідники називають

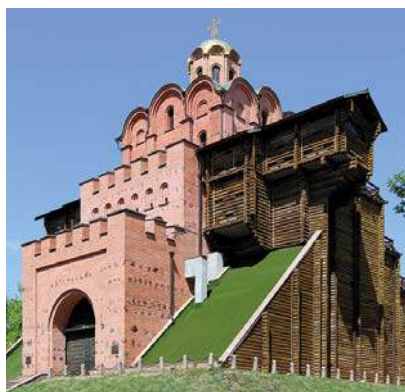
«Правдою Ярослава», або «Найдавнішою правдою». Він складався з 18 статей, які започаткували славнозвісний збірник законів – «Руську правду».

Статті Ярослава регулювали правові відносини між різними групами населення. У них ішлося про покарання за вбивство, побиття до синців чи крові, за завдане каліцтво, виривання борода й вусів, їзду на чужому коні, псування чи крадіжку майна тощо. Покарання передбачало здебільшого грошові відшкодування, хоч іще зберігалося право родичів на кровну помсту за вбивство. Серед мір покарання не було й смертної кари.

Ярослав Мудрий сприяв поширенню в руських землях християнського віровчення. За його підтримки 1051 р. було обрано першого митрополита з русів – ним став Іларіон. Того самого року, сповіщав літописець, чернець Антоній заклав Печерський монастир – у недалекому майбутньому провідний осередок церковного й культурно-освітнього життя.

Про Київ часів Ярослава Мудрого казали, що він був окрасою Руси й суперником самого Константинополя. Площа «міста Ярослава» порівняно з дитинцем за Володимира зросла в сім разів. Вищими та потужнішими стали мури й вал. Київ прикрашали Золоті ворота – парадний в'їзд до міста – з надбрамною церквою Благовіщення, храм Святого Георгія, споруджений на честь небесного покровителя київського князя (церковне ім'я Ярослава – Георгій, або Юрій), та церква Святої Ірини. Але найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого став собор Святої Софії. За літописом, князь наказав закласти храм на честь перемоги над печенігами на місці битви. Розповіддю про спорудження церкви Премудрості Божої, тобто Софії, у 1037 р. літописець ніби узагальнив величезні будівельні роботи, що розгорнулися в Києві за наказом Ярослава Мудрого.

Збірник, або звід, законів **«Руська правда»** складався впродовж кількох поколінь. Найстарішу частину – «Найдавнішу правду» – створено за часів Ярослава Мудрого; окрему частину становлять статті, укладені Ярославовими синами, – «Правда Ярославичів». До «Руської правди» увійшли статті й пізніших часів.

▲ Золоті ворота
з церквою Благовіщення.
Сучасна світлина

Утім, існує версія, що Софійський собор у 1011 р. заклав Володимир Великий, а завершив будівництво 1018 р. Ярослав. Підставою для цього припущення є написи – *графіті*, видряпані на стінах храму, писемні джерела та дослідження віку вапна.

Щоб забезпечити потребу церков у книгах, Ярослав створив у Києві при Софійському соборі майстерню для їх переписування – *скрипторій*. Згодом такі майстерні з'явилися і в інших містах. У Софії Київській навчали грамоти дітей із заможних родин. Виникали школи й при інших церквах та монастирях. Про поширення письменності серед різних верств свідчать графіті. Один з таких записів, наприклад, засвідчив точну дату смерті князя Ярослава Мудрого – так хтось із киян висловив свій жаль з приводу сумної події.

◀ Макет
«Міста
Ярослава»

Як історики витлумачують поняття «князівські міжусобиці»? Якою мірою це поняття стосується князя Ярослава? Які факти доводять, що Ярослав продовжував політику свого батька, князя Володимира, з розбудови держави? Які із заходів Ярослава вважаєте найважливішими для зміцнення Русі? Відповідь обґрунтуйте. На підставі тексту параграфа та ілюстрації назвіть споруди, якими було забудовано «місто Ярослава».

Побуває думка, що серед історичних діячів тільки справді видатні отримують від нащадків ім'я Великий. Проте багато хто переконаний, що насправді пам'ять про вчинки історичних постатей часто є суперечливою і вибірковою. А яку думку вважаєте слушною ви? Спираючись на факти з біографії відомих особистостей з історії стародавнього світу та українського середньовіччя, наведіть аргументи на її користь. На підставі опрацьованого на уроці матеріалу та поданої замітки поясніть, чому князя Ярослава пошановуємо йменням Мудрий.

«У князівських міжусобицях за владу в Києві після смерті князя Володимира наклали головою четверо з його синів, а переможцем став Ярослав. Загиблих від рук Святополка братів Бориса та Гліба невдовзі було прилучено до лику святих: їм судилося стати першими святими, яких канонізувала руська церква. Святополк зазнав осуду за братовбивство, як старозавітний Каїн, – в історію цей князь увійшов як Святополк Окаянний. Що ж до Ярослава, то він зажив слави справедливого володаря, який поклав край усобицям і перший почав ушановувати жертв братовбивчої війни, віднайшовши їхні останки й поховавши з почес-тями у Вишгороді. Розважливість Ярослава уособлює означення Мудрий, що закріпилося в історичній традиції поряд з іменем князя.»»

Попрацюйте з історичною картою на с. 44. 1. Яких меж на півночі, півдні, сході та заході сягали кордони Руси за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого? 2. Порівняйте кордони держави на початку правління Володимира та в кінці князювання Ярослава. Які територіальні зміни відбулися? 3. З якими державами сусідила Русь на заході та півдні?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/HwE4bMf9> або кодом, перегляньте відео й коротко сформулюйте, якій історичній проблемі, пов'язаній із дослідженням життя та діяльності історичних діячів, воно присвячене. З якими труднощами стикаються дослідники, розв'язуючи цю проблему? Чи важливим вважаєте пошук достовірної інформації про зовнішність діячів минулого? Поділіться відомостями про таємниці портрета Ярослава Мудрого в загальному колі.

2. Чому Ярослава Мудрого називають «тестем Європи»?

Зовнішня політика Ярослава Мудрого сприяла зростанню міжнародного авторитету Руси. Князь уникав воєн, намагався підтримувати з європейськими країнами добросусідські відносини. Заходом тогочасної дипломатії були *міждинастичні шлюби*, які укладали між представниками та представницями правлячих династій з метою скріплення союзів між державами. Породичавшись із найшляхетнішими європейськими родинами, мудрий князь пов'язав Русь із Європою кровними узами, міцніші за які годі було й шукати.

Традиційно тісні відносини склалися між Руссю та Візантією. Проте дружні союзницькі взаємини держав зазнали випробувань після утвердження на імператорському престолі Константина IX Мономаха 1042 р. Новий мирний договір було скріплено шлюбом Ярославового сина Всеволода з дочкою Мономаха Марією. Та 1051 р. відносини Києва й Константинополя загострилися

знову. Причиною невдоволення константинопольської влади було призначення київським митрополитом Іларіона. Однак і тоді конфлікт залагодили мирно.

Особливо жваві відносини мала Русь із Польщею, виявом чого стали шлюби князя Казимира із сестрою Ярослава Марією Доброногою. Сестра польського володаря Гертруда-Олісава вийшла заміж за Ізяслава Ярославовича.

▲ Шлюб Генріха I та Анни Ярославівни. Мініатюра з «Великих французьких хронік». XIV ст.

Тісні контакти підтримував Ярослав зі скандинавськими країнами. Особливо зміцніли зв'язки Руси та Швеції, чому сприяв шлюб Ярослава з донькою шведського короля Інгігердою. Добросусідські відносини було налагоджено з Норвегією, які скріплено шлюбом норвезького короля Гаральда III Суворого з дочкою Ярослава Єлизаветою.

Писемні джерела засвідчують активні зовнішньополітичні зв'язки Руси з Угорщиною. Дочку Анастасію Ярослав видав заміж за угорського короля Андраша.

Наприкінці 40-х років XI ст. встановлено дружні відносини Руси з Францією, з династією Капетингів. Налагодили їх завдяки одруженню короля Генріха I з Анною Ярославівною в 1051 р. Джерела зберегли цікаві деталі життя Анни у Франції. Там князівна була відома під іменем Анни Руфи (Рудої). Після смерті чоловіка в 1060 р. Анна стала опікункою свого малолітнього сина – фактично правителькою Французького королівства.

Виберіть імена та країни, які стосуються зовнішньої політики великого князя Ярослава: *Візантія, Константин Мономах, Генріх I Капет, Анна Ярославівна, Єлизавета Ярославівна, Норвегія, Франція, Литва, Святослав Ігорьович, Інгігерда, Швеція, Польща, Всеволод Ярославович*. Вибір підтвердіть історичними фактами.

Висловте ставлення до князя Ярослава як до людини та державного діяча.

1. Як змінилася територія Руси за Ярослава Мудрого порівняно з початком правління Володимира Великого?
2. Доберіть факти, що конкретизують кожен з напрямів державної політики князя Ярослава. Поясніть, чому нащадки назвали його Мудрим.

3. Спираючись на подані дати, укладіть синхронізовану таблицю подій часів Ярослава Мудрого: 1015, 1019–1054, 1037, 1051.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/2wj1gerx> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 10. Політичний устрій та суспільне життя в Русі за доби розквіту

Роздивіться ілюстрації. Поділіться припущеннями, представникам яких суспільних груп Русі могли належати зображені речі. Зробіть висновок, як речові історичні джерела допомагають реконструювати тогочасне суспільне життя та відносини між представниками різних суспільних груп.

1. Що таке верстви та яку роль у суспільстві Русі відігравали князі?

Розбудова держави позначилася і на суспільному житті. Часи Володимира Великого та Ярослава Мудрого визначають як добу розквіту Русі – період, за якого суспільство розвивається та вдосконалюється.

Ви вже знаєте, що групи населення з визначеними правами та обов'язками називають *верствами (станами)*. Представники різних груп середньовічного суспільства Русі мали неоднакові права. Тому верстви умовно розташовують одну за одною – у міру розширення або звуження прав, так, ніби зводять уявну піраміду, яку дослідники називають суспільною.

Верхівку суспільної піраміди Русі посідали князі. На відміну від інших груп тогочасного суспільства князівська верства була

закритою, до неї можна було належати тільки за народженням. Лише син князя міг бути князем. Спочатку своїх князів-вождів мав кожен східнослов'янський союз племен. На попередніх уроках ви довідалися, зокрема, про полянського князя Кия, деревлянського князя Мала. Згодом на київському столі утвердився князівський рід Рюриковичів, і з часом, позбавивши влади місцеві князівські роди, саме ця династія стала володарювати в руських землях. Тож князі в Русі – нащадки Ігоря Рюриковича, «єдиного діда внуки».

Найвпливовішим князем був великий князь київський, якому підпорядковувалися землі, очолювані намісниками. Як правило, це були сини князя або бояри. Ви вже знаєте, що такий розподіл уперше запровадив Святослав Ігорьович. Проте через те, що правила спадкування не були чітко визначені, у боротьбі за владу часто виникали гострі сутички. Щоб уникнути їх у майбутньому, Ярослав Мудрий зафіксував порядок переходу влади в так званому заповіті: «...Ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви є брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то ... будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене».

Монархія – державне правління, коли найвища державна влада належить одній особі і передається у спадок.

Імперія – держава з монархічною формою правління, до складу якої належать різні території та народи.

Політика – це мистецтво управління державою. Тож політичний устрій дає змогу простежити, як саме відбувалося управління державою, як розподілено владу між можновладцями.

Правила престолонаслідування, запроваджені Ярославом, ґрунтувалися на принципі старійшинства, що передбачав послідовний перехід великокнязівського столу до старшого за віком брата. Це сприяло формуванню Русі як централізованої монархії-імперії, яку очолював старший із Рюриковичів.

Те, що князі мали в Русі найбільшу владу, визначало *політичний устрій* держави. Адже вони були не лише верховними правителями всієї країни або князівства-намісництва, а й головними розпорядниками всього місцевого жит-

тя. Князі опікувалися законодавством і судочинством, керували військом, ухвалювали рішення про оборону країни, беручи безпосередню участь у воєнних походах. Вони налагоджували відносини із сусідніми державами, укладали мир або оголошували війну.

Укладіть схему політичного устрою Русі, узявши до уваги вислів з поеми кінця XII ст. «Слово про Ігорів похід»: «Хоч і тяжко тій голові бути без пліч, зле і тілу без голови» – так автор визначив сутність тогочасної держави, у якій *головою* був князь-правитель, а *тілом* – суспільство.

Прочитайте уривок з «Повісті минулих літ». Представники яких суспільних груп згадані в джерелі? Схарактеризуйте відносини між ними. На що нарікають дружинники князя? Чому князь так легко погоджується задовольнити скарги? Як історики визначають згадані в джерелі відносини між князем та його підлеглими? Пригадайте з попередніх уроків уривок із джерела, у якому описано подібні прояви суспільного життя. Скільки часу пройшло між свідченнями літопису? На які факти буденного життя князівського оточення звернули увагу?

«...Літопис під 996 р. повідомляв: «...Щонеділі установив Володимир Святославович на дворі своїм, у гридниці, пир справляти і звелів приходити сюди боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам – і при князі, і без князя. І бувало на обіді тому багато м'яса – і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього. А коли підпивалися вони, то починали нарікати на князя, говорячи: “Зле єсть нашим головам! Дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!”».

І коли це почув Володимир, звелів він викувати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: “Сріблом і злотов не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і злото, як ото дід мій і отець мій добули дружиною злота і срібла”. Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі своєї, і про порядки землі, і про війни». »»

2. Яким було суспільство Русі?

Крім князів, до панівної верстви в Русі належали *бояри*. У літописах їх згадують поряд із князем від X ст. Боярські роди формувалися з місцевої родоплемінної знаті, а також із впливових дружинників, які за військову службу отримували від князів земельні маєтки. Боярська верства, так само як і князівська, не була однорідною, об'єднуючи бояр великих і малих. Великі бояри ставали воеводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, а малі – соцькими, десяцькими, тивунами, дворецькими.

Привілейованою групою суспільства русів були *дружинники* – професійні воїни. Вони не лише брали участь у воєнних походах, а й обіймали певні урядові посади. За вірну службу князеві дружинники отримували грошову винагороду, а також землю, що ставала їхнім умовним володінням, тобто належала доти, доки дружинник служив своєму сюзеренові-князю.

Із запровадженням християнства як державної релігії почала формуватися верства *духівництва*, до якої належали служителі церкви. Духівництво – найосвіченіша верства тогочасного суспільства. Воно впливало не тільки на духовне життя, а й на світське.

На середніх щаблях суспільної піраміди перебували представники міської заможної верхівки, а також купці та ремісники. Нижні щаблі посідав простолюду, до якого належали смерди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи.

Найчисленніша група тогочасного населення – селяни-*смерди*. Вони були особисто вільними, мали власне господарство, землю, мешкали в князівських селах і платили князеві данину. Якщо смерд через якісь обставини втрачав власне господарство, то міг позичити гроші – «купу» – у землевласника, але цю позику мусив відробити. Саме тому селянина, який працював «за купу» в господарстві пана, називали *закупом*. Відпрацювавши борг, такий тимчасово залежний селянин ставав вільним. Різновидом закупів були й *рядовичі*, адже обставини перетворення смерда на закупа закріплювалися в договорі-ряді. Так виникла назва «рядович».

Інша група простолюду – *наймити* і *челядь*. Якщо наймити працювали в умовах наймання, залишаючись особисто вільними, то челядь була невольною – її продавали, дарували, передавали в спадщину. До челяді потрапляли здебільшого полонені. У повній власності пана перебували й холопи, проте холопство не було довічним. З тогочасних джерел довідуємося, що за гарну службу холопа могли відпустити на волю. Щоправда, невідомо, чи часто таке траплялося.

Особливу групу населення становили *ізгої*. Так називали людей, які з різних причин «випадали» зі свого звичного середовища, втрачали з ним зв'язок. Ізгоями, зокрема, ставали смерди, які втрачали землю й господарство. Так само ізгоями називали князів, які не мали землі й столів. Проте, на відміну від челяді й холопів, князі-ізгої були особисто вільними людьми.

Спираючись на текст підручника, заповніть таблицю.

Суспільство Руси		
Суспільна верства	До якого щабля суспільної піраміди належала	Які права та обов'язки мала

Прочитайте уривки з «Руської правди». Як можна пояснити, що в тогочасному праві передбачено різні покарання за той самий злочин, учинений щодо представників різних суспільних верств? Спираючись на текст, обґрунтуйте, чиї права передусім захищає документ. Як наведені уривки доводять розвиток упродовж історії моральних норм та уявлень про справедливість? Подискутуйте про те, чому за часів середньовіччя не набула поширення ідея про суспільну рівність усіх людей.

«**Якщо холоп ударив вільного чоловіка та заховається у будинку, а господар не захоче видати його, то холопа не видавати, а господар платить за нього 12 гривень; а коли побитий чоловік зустрине де-небудь того холопа – то має право його побити.**

А за вбивство княжого тивуна (урядника князівського двору) 80 гривень.

А за вбивство рядовичів княжих 5 гривень.

А за вбивство смерда і холопа 5 гривень.

А якщо забере (уведе) чужого холопа чи раба, платити йому за образу 12 гривень.

Якщо смерда мордують без княжого повеління, то за образу 3 гривні; якщо огнищанина (відповідального за князівське господарство), тивуна чи мечника (князівського дружинника) – 12 гривень. »

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/AwE4EaZ7> або кодом, перегляньте відео. Про які особливості одягу часів Руси довідалися? На підставі чого дослідники змогли реконструювати вбрання киянки X ст.? Як мешканці Руси за допомогою одягу підкреслювали свою належність до певної верстви? Навіщо це робили? Чи лишається одяг у сучасному житті атрибутом суспільного статусу людини? А як це буде в майбутньому?

Що в матеріалах параграфа про суспільне життя Руси за часів розквіту зацікавило найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше? Чому джерела багаті на свідчення про життя князів, проте скупі на деталі з життя простолюду?

1. Укладіть перелік назв представників суспільних груп населення Руси та витлумачте їх.

2. Схарактеризуйте становище князів у суспільстві Русі за планом: 1) хто належав до цієї верстви; 2) чим відрізнялося становище князів від становища інших верств і груп; 3) як князі здійснювали владні повноваження.

3. Установіть хронологічну послідовність подій: а) запровадження християнства як державної релігії; б) правління першого князя з династії Рюриковичів; в) князювання Ярослава Мудрого.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Kwj1fHa8> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 11. Господарське та повсякденне життя в Русі

Роздивіться ілюстрацію. Яке призначення зображених виробів? Зразками яких ремесел вони є? Поділіться припущеннями про розвиток галузей господарства та повсякденне життя русів.

1. Що визначало розвиток господарства в Русі за доби розквіту?

Провідним заняттям населення Русі за доби розквіту було сільське господарство. Чільне місце, як і раніше, посідало землеробство. Проте відбулися зміни як у застосуванні техніки, так і в доборі та способах вирощування рослин. Русі навчилися використовувати плуг, що неабияк поліпшило якість оранки, дало змогу ефективніше боротися з бур'янами й відновлювати родючість ґрунту.

Якщо спершу на наших землях вирощували менш вибагливі зернові культури (ячмінь, овес), то згодом почали віддавати перевагу пшениці, житу. Розвивалося й городництво. Селяни за тих часів вирощували різноманітні овочі: капусту, ріпу, огірки, гар-

бузи, часник, моркву, буряки, цибулю. Плекали наші предки й сади, які засаджували яблунями, грушами, сливами, вишнями.

Важливою галуззю сільського господарства було тваринництво: руси розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней. Коні були тягловою силою. Поширення набули й промисли: мисливство, рибальство та бортництво (бджільництво).

За підрахунками дослідників, у Русі ремісники знали близько 70 спеціальностей. Одним з найрозвиненіших ремесел було ковальство. На підставі археологічних знахідок учені дійшли висновку, що ковалі виготовляли із заліза 150 різних виробів – знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброю, предмети хатнього начиння. Майстри ковальської справи досконало володіли такими способами оброблення заліза, як кування, зварювання, обточування, полірування тощо.

Поширеним було художнє литво. За тих часів майстри відливали безліч предметів – від малесеньких гудзиків до церковних дзвонів. Удосконалювалося кування та карбування міді, срібла й золота. Вироби золотарів оздоблювали інкрустацією золотом і сріблом, черню, сканню, позолотою. З-поміж прикрас найпопулярнішими були браслети, колти (скроневі підвіски), персні.

Поважною справою було й гончарство. Місцеві гончарі виробляли з кераміки безліч речей, навіть дитячі іграшки. А від X–XI ст. навчилися виготовляти кераміку, вкриту поливою. Розвивалися й інші ремесла: обробка кістки, дерева й каменю, виготовлення цегли й вапна, ткацтво, кравецтво (пошиття одягу), шевство (шиття та лагодження взуття), вичинка шкур тощо.

За доби розквіту активнішою стала торгівля. Розвиткові зовнішньої торгівлі сприяло пожвавлення міждержавних відносин Руси, а також її розташування на перетині важливих міжнародних торговельних шляхів. Це і відомий вам шлях «із варягів у греки», або Грецький. Сухопутний шлях – Залозний – пролягав через приазовські степи до Каспійського моря й далі до країн Закавказзя та Сходу. На початку XI ст. виник суходільний шлях з Києва до верхньодунайських міст, який пролягав землями півдня Руси, Польщі, Моравії, Богемії.

Спершу в обігу в руських землях були карбовані гроші інших держав, здебільшого арабські срібні монети

▲ Вироби кістяні

дирхеми. Першим почав карбувати златники й срібляники Володимир Великий. Відомі монети й інших князів, проте всі вони не відіграли особливої ролі в господарському житті Русі. До нашого часу дійшло кількесот давньоруських срібних та золотих монет, тоді як арабських дирхемів на наших землях знайдено десятки тисяч.

▲ Арабський дирхем

▲ Срібляник Володимира Великого

▲ Чернігівська та київська гривні

Від середини XI ст. набули поширення гроші у вигляді зливків срібла усталеної маси та форми – гривні. На наших теренах користувалися гривнями двох різновидів – київськими шестикутними та чернігівськими плескатими. Використовували також вагове срібло.

Які зміни відбулися в землеробстві? Що вирощували руси та яку худобу розводили? Які галузі ремесла були поширеними за часів розквіту Русі? Чим торгували руси, які гроші використовували?

Роздивіться мініатюру з літопису. Зробіть висновок про зміни в розвитку господарства від часів Великого розселення слов'ян до періоду розквіту Русі, використовуючи опорні слова: *зберігалися традиції; удосконалювалися; набули нових умінь; виникли; почали застосовувати.*

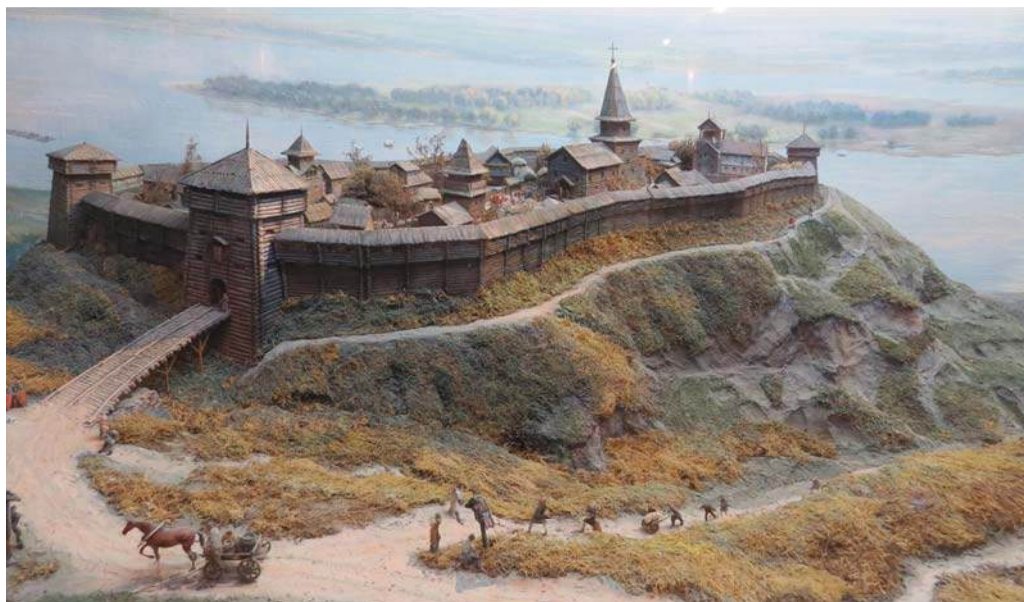
▲ Сівба й оранка. Мініатюра з літопису

2. Які особливості мало буденне життя в містах та селах?

Терени Русі IX–X ст. у скандинавських джерелах названо «країною градів» – так багато виникло тоді укріплених поселень-фортець. Найдавніші східнослов'янські міста свою історію починають від кінця VIII–IX ст. Виникали вони здебільшого на основі племінних центрів – городищ. За сприятливих політичних та господарських умов укріплені поселення – центри державної влади – набували значення осередків ремесла й торгівлі, ставали центрами релігійного життя та місцем оборони від нападників, тобто перетворювалися на власне міста. У IX – на початку XI ст. в Русі налічувалося вже близько 30 великих міських центрів з укріпленнями-фортецями.

Фортеця – своєрідний зародок міста. Великі міста склалися зазвичай із трьох частин. Перша – це *дитинець*, найстаріша частина міста, фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. На дитинці будували князівські та боярські двори. Від часів хрещення Русі саме тут споруджали найважливіші церкви та собори. Нижче дитинця простягався *поділ*, де мешкали ремісники й купці, розташовувався торговий майдан, церкви та монастирі. Поза міськими укріпленнями лежали передмістя – *сторони*, або *кінці*. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глини тощо.

▲ Дитинець міста-фортеці Родень біля впадіння р. Рось у Дніпро (реконструкція). У літописі є згадка про місто під 980 р.

У великих містах мешкали князівська родина, бояри, дружинники, служителі церкви. У князівських палацах, боярських хоромах завжди було гамірно. Тут чатували дружинники, метушилися слуги, юрмилася челядь. Звідси віддавалися накази, тут судили й урядували, сюди звозили данину. У просторих *гридницях* – великих залах, де збиралися *гриді* – дружинники-охоронці князя, часто відбувалися бенкети.

Більшість тогочасного населення Руси мешкала в селах. Так називали неукріплені поселення, згадки про які є вже в перших угодах русів із візантійцями. Буденне життя мешканців села було пов'язане із землеробством, скотарством, промислами та ремеслами.

Витлумачте поняття: *дитинець, поділ, кінці (сторони)*. Чим відрізнялося життя мешканців у різних частинах тогочасного міста?

Прочитайте уривок з «Повісті минулих літ» про події 993 р. Про виникнення якого міста йдеться? Хто за літописним переказом був його засновником? Якими легендарними подробицями сповнена розповідь літописця? Які деталі оповіді маємо підстави вважати історичним фактом? Як пояснено причину розбудови міста? На підставі тексту складіть коментар до уривка про появу поселень-фортець на південних кордонах Руси.

«Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні Дніпра од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і встрів їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні ріки, а печеніги на тій. І не наважувалися ці перейти на ту сторону, а ті – на сю сторону.

І приїхав князь печенізький Куря до ріки, і викликав Володимира, і сказав йому: «Ти випусти свого мужа, а я – свого. Нехай обидва борються. І якщо твій муж ударить моїм об землю, то не будем воювати три роки, якщо ж наш муж ударить вашим, то будем воювати три роки»...

І став тужити Володимир, посилаючи биричів (князівських урядників у судових справах) по всьому війську своєму. І прийшов один старий муж до нього, і сказав йому: «Княже, єсть у мене один син удома, менший. ...Від самого дитинства його ніхто не вдарив ним. Одного ж разу, коли я сварив його, а він м'яв шкуру, він розгнівався на мене і роздер шкуру руками».

Князь же, це почувши і зрадівши, послав по нього гінця зараз же...

А назавтра прибули печеніги і стали гукати: «Чи нема вашого мужа? Наш ось готов!». ...і випустили печеніги мужа свого, і був

він превеликий вельми і страшний. Виступив також муж Володимирів, і, побачивши його, печеніжин посміявся, бо був він середній тілом. І, розміривши відстань між обома військами, пустили їх одного до одного. І взялися вони оба, ...і вдарив печеніжином об землю. І вигукнули руси, а печеніги побігли... Володимир же, рад будиши, заклав город на броду тому і назвав його Переяславлем, бо тут перейняв славу отрок той. >>

▲ Поединок Кирила Кожум'яки з печенігом. Мініатюра з літопису

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/KwE4xTS5> або кодом, перегляньте відео про гроші за часів Руси. Які історичні факти слугують авторам ролика підставою для твердження, що історія грошей відображає історію нашої держави та її символів? Що з експонатів музею, про які йдеться у відео, зацікавило найбільше? Звідки походить назва сучасної української грошової одиниці? Чим відрізняються гривня і гривна?

Уявіть, що, здійснюючи подорож у минуле, ви потрапили в часи Руси. Трьома реченнями поділіться своїми враженнями від побаченого. Що відрізняло міста на наших землях від тогочасних західноєвропейських, а що було подібним?

1. Наведіть три-чотири історичні факти, пов'язані з господарським та повсякденним життям, що свідчать про розквіт Руси за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

2. Назвіть міста, про які довідалися на цьому та попередніх уроках. Що сприяло їх розвитку та піднесенню?

3. Визначте особливості буденного життя представників різних груп населення Руси. Що спільного було в їхньому житті, а що відрізнялося? Про життя якої групи залишилося найменше свідчень? Чому?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/7wj1f0f9> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 12. Писемність та освіта в Русі за доби розквіту

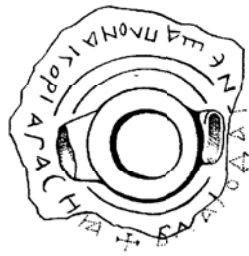
Роздивіться зображення. Про що свідчать знахідки побутових речей з написами? Яка пам'ятка зацікавила найбільше? Поділіться припущеннями, хто й навіщо робив подібні написи. Зробіть висновок про поширення писемності серед різних прошарків населення Русі.

▲ Пряслице¹
з написом

▲ Напис-графіті на стіні Софійського собору в Києві боярина Ставра Годиновича, героя однієї з билин Київського циклу. 1118 р.

▲ Уламок корчаги²
з написом. XI ст.

1. Що відомо про розвиток писемності та освіти за часів розквіту Русі?

Ви вже знаєте, що витoki українського народу сягають давньослов'янських, іще переддержавних часів. Тоді ж, на думку вчених, виокремилася й українська мова, формування самобутніх рис якої розпочалося ще в дописемний період. Живою розмовною мовою того періоду було створено багатий фольклор, сюжети з якого потрапили й на сторінки створеного значно пізніше літопису – пригадайте, зокрема, легенду про заснування Києва або опис язичницьких обрядів з розповіді про помсту княгині Ольги.

Із прийняттям християнства на наші землі прийшла писемність церковнослов'янською мовою – мовою православної церкви. Саме цією мовою було перекладено найважливіші богослужбові книги, які спершу завозили в Русь, а незабаром і створювали в місцевих скрипторіях. Проте церковнослов'янська, або старослов'янська, мова істотно відрізнялася від народного мовлення. Тож її використовували лише для письма освічені

¹ *Пряслице* – кільце, яке використовували під час ручного прядіння.

² *Корчага* – велика глиняна посудина з вузькою шийкою для зберігання зерна або рідини.

(письменні) люди. Тому церковнослов'янську мову називають *писемною, книжною*. Використання для письма іншої, відмінної від живої розмовної, мови було в ті часи звичайним явищем. Зокрема, у Західній Європі писемною (книжною, літературною) мовою для багатьох народів була латина.

Із запровадженням християнства пов'язують зародження освіти. З літопису довідуємося, що «почав Володимир забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне». Відомо також про школу при Софійському соборі. Року 1086 онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала в київському Андріївському монастирі школу для жінок. Навчалися в Києві й приватно. Один з авторів графіті на ім'я Піщан залишив на стіні Софійського собору в Києві свідчення: «Піщан писав, ходивши до дяків учеником».

Про поширення письменності серед населення Руси свідчать написи на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо. Ви вже знаєте, що такі видряпані на поверхні написи називають графіті. У київських храмах пощастило знайти графіті XI–XII ст. У Києві виявлено й інші написи, зокрема на ремісничих виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах – корчагах, давній цеглі тощо. На пряслицях найчастіше зазначали імена власників: «Княжо єсть», «Молодило»; на корчагах писали про вміст посудини або називали ім'я її власника.

▲ Графіті на стіні Софійського собору про смерть Ярослава Мудрого

Якого часу сягає виокремлення української мови та початок її історії? Чому від найдавнішого періоду розвитку української мови не залишилося писемних пам'яток? Яку мову й чому використовували в Русі для написання книг? Які факти свідчать про поширення письменності серед різних верств населення?

Обміркуйте підхід мовознавців до дослідження мови часів Руси. Із чим пов'язана складність вивчення історії української мови того періоду? У чому цінність для сучасних дослідників помилок, яких припускалися давні книжники? Чому питання історії української мови надзвичайно важливі для сучасної України? Яке місце належить мові в історичній пам'яті?

«Уся церковна та світська література (створена в Русі церковнослов'янською мовою – авт.) існувала в численних копіях і списках. Переписувачі іноді припускалися помилок – як меха-

нічних, так і орфографічних, зумовлених переважно впливом їхніх місцевих говірок. У той час це вважалося нетерпимим браком, а для нас такі помилки стали важливим допоміжним джерелом реконструкції тодішнього діалектного (живого – авт.) мовлення. Якщо вони повторюються і в пізніших писемних пам'ятках, тоді їх можна вважати найдавнішими відображеннями певних рис живої народної мови (*За матеріалами сайту Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Національної академії наук України*). ►►

2. Що відомо про найдавніші книги, збережені до сьогодні?

Найдавніші книги були рукописними. Писали їх гусячим пером на пергаменті – спеціально обробленій шкірі телят або овець. Для письма використовували темно-коричневе або чорне чорнило, а для оздоблення – фарби рослинного чи мінерального походження.

До сьогодні від часів Руси доби розквіту збереглося дуже мало книг. Однією з найдавніших книг є Реймське Євангеліє. Своєю назвою вона завдячує французькому місту Реймс, де зберігається нині. Учені припускають, що невелику за форматом книжку, призначену для особистого користування, дочка Ярослава Мудрого Анна взяла з собою до Франції, коли стала дружиною французького короля. Проте точна дата створення Реймського Євангелія невідома.

Найдавнішою зі збережених до наших днів датованою книжною пам'яткою Руси є Остромирове Євангеліє. Створили цю книгу (власне, переписали) в київському великокняжому скрипторії писар, дяк Григорій, та його помічник на замовлення новгородського посадника Остромира, родича великого київського князя

Євангеліє (від грец. – *добра звістка*) – частина Нового Завіту, що складається із чотирьох книг, написаних Матвієм, Марком, Лукою, Іоанном. У Євангелії описано земне життя Господа, Сина Божого Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння й вознесіння на небо.

Ізяслава Ярославовича, впродовж неповних семи місяців (21 жовтня 1056 р. – 12 травня 1057 р.), про що свідчить спеціальний запис. Чудово зберігся пергамент: йому вже скоро тисяча років, а він ніби щойно виготовлений. У книзі є три *мініатюри* із зображенням авторів Євангелій – Іоанна, Луки і Марка, – для четвертого, Матвія, залишено вільний п'ятдесят сьомий аркуш. Крім мініатюр, Євангеліє розкішно оздоблено великою *заставкою* – малюнком

▲ Остромирове Євангеліє.
Сторінка із заставкою
та ініціалом

▲ Сторінкова мініатюра
із зображенням євангеліста Луки
з Остромирового Євангелія

перед текстом, 17 малими заставками та 207 *ініціалами* – так називають орнаментовані заголовні літери розділів книги.

Щоб виготовити велику рукописну книгу, треба було чимало праці та матеріалів – шкіри, золота, фарб. Розчинене або листове золото використовували для тла в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на яєчному жовтку. Оправу книжки робили з дощечок та обтягували шкірою. Були обкладинки і з дорогих матеріалів – срібла, золота, коштовного каміння. Осередками творення книг за часів Русі були скрипторії. Ви вже дізналися, що такий скрипторій діяв при Софійському соборі в Києві вже в XI ст.

Книжкові мініатюри – ілюстрації, якими оздоблювали рукописні книги.

На підставі відомих вам історичних фактів складіть хронологічну задачу про Реймське Євангеліє. Чому цю книгу, хоч точна дата її створення невідома, вважають давнішою за Остромирове Євангеліє? У чому цінність давніх книг для істориків, мовознавців, мистецтвознавців?

Прочитайте уривок з «Повісті минулих літ». Як ви думаєте, чому цей фрагмент має назву «Похвала книгам»? Із чим пов'язане шанобливе ставлення автора до книг? Чи досі, на вашу думку, актуальні міркування літописця? Чому давні рукописні книги належать до культурної спадщини народу? Чому старописемність української мови є свідченням спадковості державницьких традицій українського народу?

«Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книжки учать і наставляють нас... і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є в книгах незмірна глибина.

Ними бо в печалі ми втішаємось... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй. ►►

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/DwE4caKt> або кодом, перегляньте відео з коментарями вченого-мовознавця до видання Остромирового Євангелія. Які приклади наводить мовознавець, обґрунтовуючи значення Остромирового Євангелія як безцінного джерела з історії української мови? Як зацікавленість книгою з боку російських царів пов'язана з імперськими історичними міфами, про які дізналися на перших уроках у 7-му класі? Як сама книга спростовує ці міфи?

Як запровадження християнства і спричинений цим поштовх до поширення писемності вплинули на зміст книг, які створювали за тих часів? Поділіться припущеннями, чому від доби розквіту Руси не збереглися записи дохристиянських фольклорних творів.

1. Наведіть три-чотири історичні факти, що свідчать про поширеність письменності та розвиток освіти за доби розквіту Руси.
2. Доповніть перелік понять і витлумачте їх: *графімі, книжкова мініатюра...*
3. Розв'яжіть хронологічні задачі. 1. Скільки років Остромировому Євангелію? 2. Скільки років минуло від запровадження християнства як державної релігії до створення Остромирового Євангелія?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/lwj1fEq2> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 13. Мистецтво Руси за доби розквіту

Роздивіться зображення мистецьких пам'яток на с. 68–69, створених на наших землях за доби розквіту Руси. Зразками яких видів мистецтва вони є? Що мають спільного ці пам'ятки? Яка з пам'яток справила на вас найбільше враження? Висловіть припущення про своєрідність культури Руси кінця X – першої половини XI ст.

▲ Спасо-Преображенський собор у Чернівці. Сучасна світлина

▲ Сторінка з ініціалом з Остромирового Євангелія

▲ Фрагмент мозаїки
із Софійського собору в Києві

▲ Мозаїка Христа Вседержителя
із Софійського собору в Києві

1. Що характерне для архітектури Русі кінця X – першої половини XI ст.?

Архітектурі належало провідне місце в мистецтві Русі. Упродовж багатьох століть основним будівельним матеріалом у наших предків було дерево. У містах з нього будували князівські палаци, боярські хорони, оборонні укріплення, храми. Князі та бояри мешкали у двоповерхових будівлях з багатьма приміщеннями. Садиби простолюду тулилися на невеликих ділянках землі. Помешкання простих городян були здебільшого однокімнатними, з глиняною долівкою, заглибленою на 20–70 см у землю будівлі, площею не більше ніж 18–20 м². Споруджували також господарські приміщення: навіси, клуні, хліви.

Забудова міст у Русі була менш цільною, ніж у Західній Європі та Візантії. Зате залишалася земля для присадибних садків. Будівлі розташовували рядами, між якими лишали проїзд – вулицю. Напрямок вулиць часто залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами.

Із запровадженням християнства почали будувати храми. Багато церков було з дерева, але до наших днів вони не збереглися. Камінь у будівництві храмів наші предки почали застосовувати від X ст. Протягом 989–996 рр. у Києві з каменю будували храм Богородиці, відомий як Десятинна церква. Зведення Десятинної церкви не лише започаткувало активне кам'яне храмове будівництво, а й певною мірою визначило його особливості. Зокрема, муруючи стіни, ряди тонкої плитчастої цегли – плінфи чергували з камінням, а один ряд цегли трохи заглиблювали

порівняно з іншими, застосовуючи цем'янку (розчин з вапна, піску та битої цегли). Від Десятинної церкви бере початок своєрідне планування храму, яке дослідники називають *хрестобанним* (фундамент таких споруд мав форму хреста).

▲ Десятинна церква на макеті «міста Володимира» кінця Х ст.

▲ Фрагмент мозаїчної підлоги Десятинної церкви

Часів Володимира Святославовича сягає й будівництво князівських кам'яних палаців. Вони не збереглися, але археологічні дослідження й літописні відомості дають змогу реконструювати їхній вигляд. Найбільша палацова споруда завдовжки сягала близько 70 м, а завширшки – 13 м. Ви вже знаєте, що кам'яне будівництво особливо поживалося за князювання Ярослава Мудрого. Окрасою столиці був Софійський собор. Це – найдавніший християнський храм, що зберігся на східнослов'янських теренах.

Упродовж майже всього XI ст. кам'яне будівництво Русі зосереджувалося здебільшого в Києві. Винятком стало спорудження Спасо-Преображенського собору в Чернігові, закладеного братом Ярослава Мудрого – Мстиславом Володимировичем. Це єдина мурована пам'ятка Лівобережної України до середини XI ст., що збереглася до наших днів у первісному, хоча й дещо перебудованому вигляді. На час смерті Мстислава Володимировича в 1036 р., згідно з літописом, «церкву Святого Спаса» зведено на висоту до рівня, якого міг досягти рукою вершник на коні. Князя – засновника собору, який помер після застуди на полюванні, поховали в тоді ще не добудованому храмі.

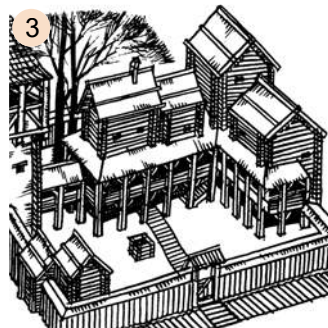
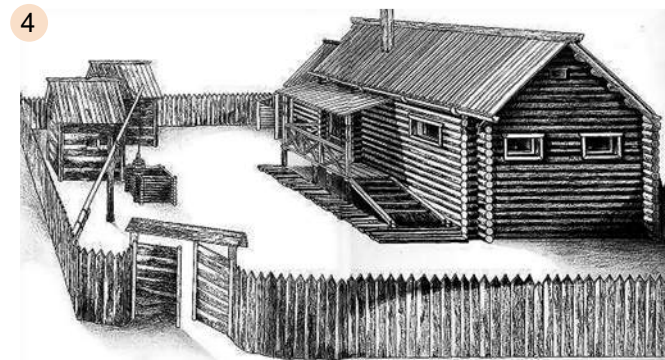

Пригадайте з уроків історії в 6-му класі, що називають архітектурою. Про які визначні пам'ятки архітектури цивілізацій стародавнього світу пам'ятаєте? Наведіть приклади пам'яток, що свідчать про зв'язок архітектури з ідеями державотворення та організацією влади. Які факти доводять цей зв'язок і в Русі? Про які особливості буденного життя русів довідалися з розпо-

віді про розвиток архітектури? Як довкілля та особливості рельєфу впливали на розвиток архітектури?

Роздивіться ілюстрації. Скориставшись реконструкціями та спираючись на текст параграфа, визначте особливості будівництва та забудови Києва тих часів.

1. Житлові квартали київських ремісників XI–XII ст.
2. Забудова однієї з київських вулиць в XI ст.
3. Боярська садиба X ст.
4. Садиба київського купця на Подолі. XI ст.

2. У чому своєрідність образотворчого мистецтва доби?

Серед пам'яток тогочасного образотворчого мистецтва найбільше вражають монументальні зображення – *мозаїки* та *фрески*, якими оздоблювали храми. Мозаїку викладали на стінах із різнобарвних шматочків смальти – сплаву свинцю та скла. Техніка виконання мозаїк, а також їхні художні особливості зазнали впливу візантійських традицій, проте дослідники переконані, що їх творили й руські майстри. Ще більшою самобутністю відзначалися фрески – основний різновид тогочасного монументального малярства.

На мозаїках, фресках зображували здебільшого Ісуса Христа, Богоматір, апостолів, святих, біблійні сцени

Фреска – картина, намальована мінеральними фарбами на сирому тиньку.
Мозаїка – зображення або візерунок, зроблений з окремих закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

тощо. Кожне з таких зображень створювали за суворими церковними приписами. Утім, у Софійському соборі багато й світських фресок, зокрема вже відома вам «Зустріч Ольги з візантійським імператором», або портрет Ярослава Мудрого, або фреска із зображенням музик тощо.

▲ Мозаїка Богоматері Оранти із Софійського собору в Києві

У Софійському соборі до наших днів збереглося найбільше у світі зібрання мозаїк і фресок першої половини XI ст. – 260 м² мозаїк і 3000 м² фресок. Мозаїчними зображеннями оздоблено стіни й підлогу головного київського храму. Кубики смальти (розміром 1 см³) втирали в сирий тиньк. Про мистецьку довершеність мозаїк свідчить їх кольорове багатство. Дослідники налічують 35 відтінків зеленого кольору, 19 – червоного, 23 – жовтого. Усього ж у київських мозаїках використано 177 кольорів і відтінків.

Найвеличнішими мозаїчними зображеннями Софійського собору є Богоматір Оранта та Христос Вседержитель. Перед тими, хто заходив до храму, відкривалася велична постать Богоматері, заввишки 6 м. Богоматір здіймає до небес руки й підносить до Сина невинну молитву за людей: *Оранта* – та, що молиться. Образ Ісуса Христа зображено в зеніті центральної бані.

Скориставшись поданими в підручнику ілюстраціями як прикладами, зробіть висновок про своєрідність розвитку образотворчого мистецтва Русі першої половини XI ст. Виберіть з-поміж термінів ті, які стосуються монументального живопису, з кожним складіть речення: *мініатюра, мозаїка, дитинець, садиба, храм, палаци-хороми, буквиця, житія, заставки, фреска*.

Прочитайте замітку та послушайте середньовічну музику, перейшовши за кодами або посиланнями <https://cutt.ly/7wE4cKvA> та <https://cutt.ly/ewE4vuH6>. Звучання якого інструмента вам сподобалося більше? Опишіть свої враження від почутого. Як ви думаєте, якою була роль музики та поезії в язичницьких обрядах?

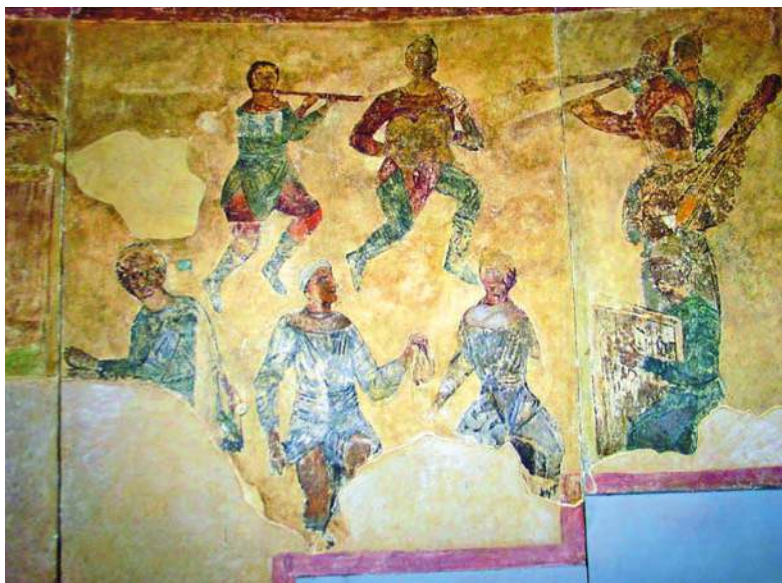
«Про музичні інструменти тих часів відомо чимало. Серед струнних щипкових інструментів поширеними були гуслі та лютня. Серед смичкових – гудок і смик. Багато було духових інструментів: це й роги (їх виготовляли з рогів вола, барана, коз-

ла, тура), труби, свистки, зурни, свирілі, дудки, флейти. Ударні інструменти – це бубни, тарілки, або кімвали, різноманітні дзвіночки і брязкальця. Найулюбленішим інструментом русів були гуслі, під супровід яких співали-розказували героїчні пісні – билини (старини) про подвиги відважних князів і дружинників. У багатьох таких піснях поряд з вигаданими персонажами згадували й реального історичного діяча – князя Володимира. ►►

Роздивіться фреску з Софійського собору. Про розвиток якого виду мистецтва за доби розквіту Русі вона свідчить? Поділіться припущеннями, які ще мистецькі напрями розвивалися. Розіграйте сценку, у якій глядачі виступу музик діляться враженнями. Де міг відбуватися такий виступ?

▲ Фреска Софійського собору в Києві із зображенням музик.

На цій фресці зображено справжній оркестр, адже кожен з музикантів має свій музичний інструмент. Тут і величезна ліра, й орган, і флейта.

Узагальніть матеріал уроку, обґрунтувавши ствердну чи заперечну відповідь на запитання: Чи має слушність твердження, що мистецтво Русі було підпорядковане політичним заходам її володарів?

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) спорудження Софійського собору; б) створення Остромирового Євангелія; в) завершення будівництва Десятинної церкви.

2. Витлумачте поняття: *мозаїки, фрески*. Що спільного мали мистецькі пам'ятки, виконані в техніках, позначених цими поняттями, а чим відрізнялися?

3. Які споруди будували за доби розквіту Русі? Як їх оздоблювали?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Pwj1fjdv> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 14. Проєкт та узагальнення з теми «Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.»

Проєкт Опрацьовуючи теми на уроках історії і в 6-му класі, і цього річ, ви, можливо, зауважили, що узагальнювати матеріал вам випадало за великими часовими відтинками. Тема ж, знання з якої систематизуватимете на цьому уроці, охоплює трохи більше ніж пів століття. Що в цьому немає випадковості, вас переконає проєкт «Відома і знана в усіх кінцях землі», присвячений відображенню історії Руси доби розквіту в мистецьких творах.

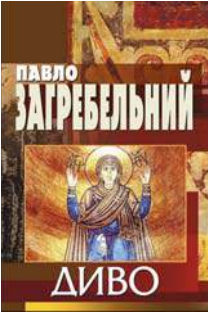
Проєктне завдання передбачає пошук інформації про обраний вами твір у відкритих джерелах, перевірку фактів, відбір матеріалу, створення презентації та виступ з нею перед класом. Ви можете виконувати завдання індивідуально або в групах, погодившись це з учителем / учителькою.

Обрати мистецький твір за темою проєкту вам допоможе таблиця.

Історія Русі доби розквіту у творах мистецтва пізніших часів

Вид мистецтва	Приклад
Скульптура	<div data-bbox="342 997 646 1410"> </div> <div data-bbox="667 1008 1071 1137"> <p>◀ Пам'ятник Володимирові Великому на Володимирській гірці в Києві (споруджено 1853 р.)</p> </div> <div data-bbox="354 1456 797 1616"> <p>▶ Сучасна скульптура королеви Анни Ярославівни в монастирі Святого Вікентія з підписом «Анна з Києва, королева Франції». Санліс, Франція</p> </div> <div data-bbox="818 1197 1113 1616"> </div>

Вид мистецтва	Приклад
Живопис	 <p>◀ Французькі посли в Ярослава Мудрого. Художник П. Андрусів. 1978 р.</p>
Архітектура	 <p>▶ Володимирський собор у Києві (споруджено в 1862–1882 рр.)</p>
Художня література	 <p>◀ Роман «Диво», присвячений будівництву Софійського собору в Києві, Павло Загребельний написав 1968 р.</p>
Опера	<p>▶ Опера Георгія Майбороди за однойменною драматичною поемою Івана Кочерги «Ярослав Мудрий», уперше поставлена на київській сцені 1975 р., мала великий успіх упродовж 10 років. Повернулася в репертуар Національної опери України 2007 р., а оновлену версію представили глядачам у березні 2023 р.</p>

Вид мистецтва	Приклад
Кінематограф	 <p>◀ Промо-постер до майбутнього фільму спільного виробництва України та Франції режисера Іва Анжело</p>

Опрацьовуючи джерела інформації, шукайте відповіді на такі запитання:

1. Хто автор мистецького твору, коли і де його створено.
2. Кому або якій події присвячено твір, чим автора привабила ця тема, яку ідею він намагався втілити.
3. Яка історія мистецького твору.

Для висновків дослідницького проекту визначте свої враження про мистецький твір, обміркуйте відповідь на запитання, чим він вас зацікавив, сформулюйте припущення про те, чому часи володарювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого визначають як добу розквіту Русі.

Підготувати презентацію вам допоможе пам'ятка.

Як створити презентацію на історичну тему

1. Візьміть до уваги, що презентація є формою представлення результатів вашої роботи, що дає змогу поєднати текстову та візуальну інформацію, скоротити час виступу, подати матеріал яскраво, залучити слухачів до активного обговорення. Тож створення презентації – це завершальний етап виконання дослідницького завдання.

2. Беручись до створення презентації, розробіть її детальний план. Передусім визначтеся з кількістю слайдів (з огляду на можливості уроку їх має бути 5–7). Складіть стислий опис кожного слайда, відібравши найважливішу інформацію так, щоб їхній зміст не дублювався. Зважте, що слайди мають доповнювати, ілюструвати ваш виступ, а не навпаки.

3. До кожного слайда доберіть назву, яка має відповідати змістовій частині вашого повідомлення, – це допоможе вам

викласти результати своєї роботи логічно, стисло й переконливо, а слухачам – сприймати повідомлення цілісно.

4. Під час демонстрації презентації не варто зачитувати текст, винесений на слайди. Коментуючи зміст слайдів, уживайте фрази: *Зверніть увагу на зображення... На схемі, яку ви бачите, узагальнено... У джерелі про це сказано так... Основні дати, пов'язані з історією пам'ятки, ви бачите на слайді... тощо.*

5. Пам'ятайте, що найцінніше в презентації – ваша дослідницька робота, тому під час виступу розкривайте власне ставлення до теми, послуговуючись фразами: *Ця тема мене зацікавила тим, що... Щоб дізнатися більше, я звернувся / звернулася до таких джерел... Дуже цікаву інформацію пощастило знайти на сайті (у статті)... Мене зацікавило... Мені сподобалося найбільше... Хочу довідатися ще й про...*

6. Дотримуйтеся регламенту, визначеного для виступів. Для цього обов'язково напередодні захисту проекту потренуйтеся, скориставшись секундоміром. Досвідчені оратори зазвичай спеціально пишуть текст виступу, який супроводжує показ презентації.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Поміркуйте, навіщо давньоруські майстри намалювали великого князя київського на стінах храму з макетом-моделлю Софійського собору в руках?

2. Здійсніть віртуальну мандрівку Софійським собором. Для цього завітайте на сайт Національного заповідника «Софія Київська» та скористайтесь пропозиціями рубрики «Віртуальні тури». Що найбільше вразило у внутрішньому опорядженні храму? Чи маємо підстави вважати Софію Київську уособленням величчя Руси доби розквіту? (Наведіть щонайменше три аргументи.) Які факти з опрацьованих на уроках теми переконують, що так вважали і за часів Ярослава Мудрого?

▲ Ярослав Мудрий.
Реконструкція С. Висоцького
фрески Софійського собору

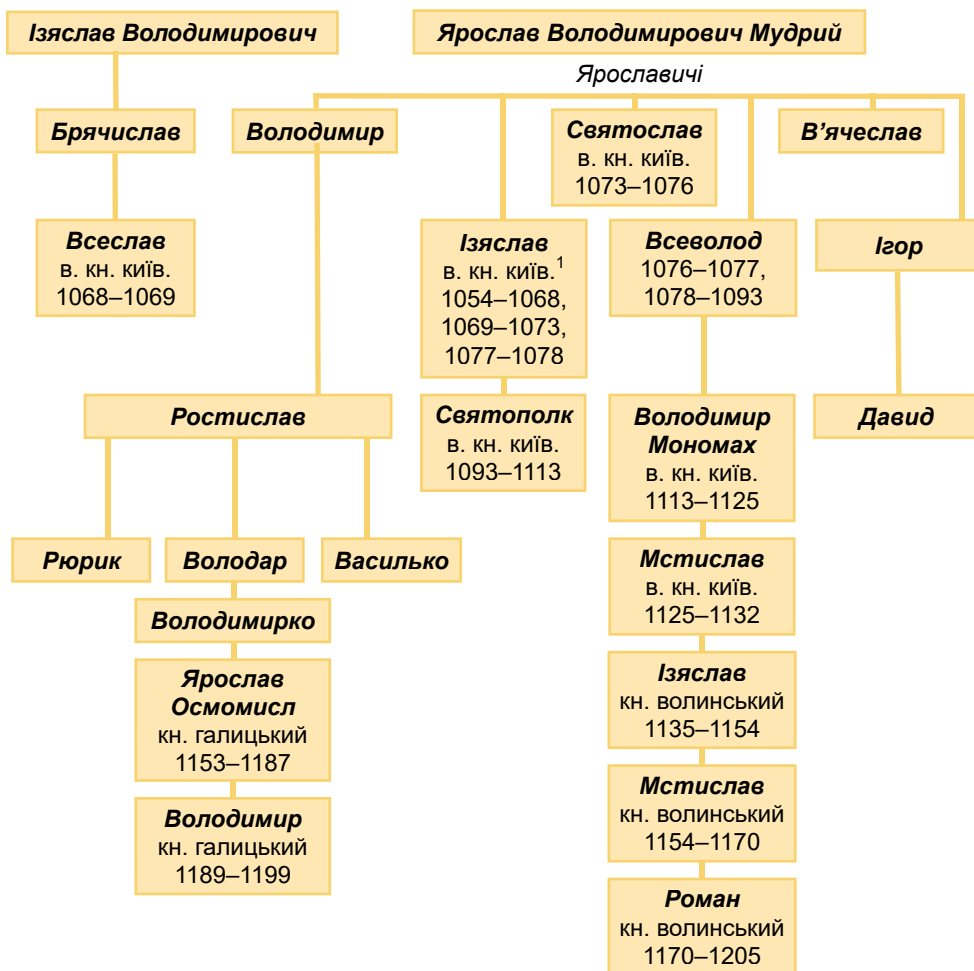
Розділ 3

Русь у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 15. Русь за правління Ярославичів

Роздивіться схему родоводу нащадків Ярослава Мудрого. Поділіться припущеннями, як мали бути розподілені володіння та влада після смерті великого князя київського Ярослава відповідно до правил престолонаслідування, які він виклав у заповіті. Як ви думаєте, чи всі нащадки Ярослава були задоволені тими повноваженнями, що були передбачені для них? Чому принцип старійшинства не запобіг князівським міжусобицям?

¹ в. кн. київ. – великий князь київський.

1. Як Ярославичі правили державою?

Відповідно до правил престолонаслідування, що ґрунтувалися на принципі старійшинства, після смерті Ярослава Мудрого 1054 р. Київ перейшов до його старшого сина *Ізяслава*, у Чернігові сів *Святослав*, у Переяславі – *Всеволод*, у Володимирі на Волині – *Ігор*, а в Смоленську – *В'ячеслав*. І хоча князь Ярослав заповідав «не переступати братнього уділу», Святослав і Всеволод одразу виявили непокору старшому братові. Тож Ізяслав змушений був поступитися та погодитися на спільне правління. Так сформувався союз трьох князів – *тріумвірат Ярославичів*, який правив Руссю впродовж 1054–1073 рр.

Уділ – частка будь-якого члена князівської сім'ї в родовому володінні.

Згуртуванню братів сприяла й зовнішня загроза. Спочатку їм довелося воювати проти *торків*, які, щоправда, і самі потерпали від войовничих *половців*, що в першій половині XI ст. прийшли в причорноморські степи з Прикаспію. До кордонів Руси половці вперше наблизилися 1055 р. Того разу обійшлося без сутички: переяславський князь Всеволод зумів розійтися з половцями мирно. Першим воєнним протистоянням з половцями стала битва на річці Альті 1068 р., у якій об'єднане військо Ярославичів зазнало нищівної поразки. Князі рятувалися втечею. Всеволод побоювся залишатися в Переяславі й подався до Ізяслава в Київ.

Торки (огузи, узи) – тюркомовні кочовики, які в другій половині XI ст. із дозволу київських князів оселилися в басейні річок Рось та Росава, а також на півдні Переяславщини.
Половці – тюркомовні кочовики, які в XI ст. запанували в причорноморських степах замість давніших хозарів, печенігів та ін.

Безпорадність князів спричинила повстання киян, які зібралися на віче й ухвалили боронитися самотужки. Із вимогою надати їм коней і зброю, як сповіщав літописець, кияни рушили до князівського палацу. Ізяслав відмовив повстанцям і змушений був тікати. Повсталі звільнили ув'язненого полоцького князя Всеслава, онука старшого брата Ярослава Мудрого, та оголосили його київським князем. Однак володарювати в Києві йому довелося трохи більше ніж сім місяців. Що ж до Ізяслава, то прихисток він знайшов у польського князя Болеслава II Сміливого і з його військом 1069 р. вирушив до Києва. Князь Всеслав утік до Полоцька, а кияни запросили на князівський стіл Святослава та Всеволода, утім, вони відмовилися, запропонувавши знову зайняти його Ізяславу.

З важливих подій того часу найпомітнішою була Вишгородська нарада князів 1072 р., на якій було схвалено, зокрема, новий збірник законів «Правда Ярославичів», що доповнив «Руську правду» Ярослава Мудрого. Це означало, що писемне право почало відігравати в суспільстві помітнішу роль, ніж давнє звичаєве. Найважливішим нововведенням «Правди Ярославичів» стала заміна кровної помсти за вбивство грошовим штрафом. Посилювалася відповідальність за порушення норм законів, збільшувалися розміри виплат за заподіяну шкоду.

▲ Вишгородський з'їзд князів. Мініатюра з літопису

Князівські зібрання (з'їзди) відбувалися нерегулярно, і далеко не всі їхні рішення втілювали в життя, проте питання, що їх обговорювали, мали загальнодержавне значення. Це – питання захисту від кочовиків, упорядкування законодавства, розподіл земель між князями, розв'язання земельних суперечок тощо. Утім, Вишгородська нарада не поклала край чварам між Ярославичами.

Заручившись підтримкою Всеволода, 1073 р. Святослав пішов на Київ, вигнав Ізяслава і став великим князем київським. Так завершилося правління тріумвірату. Протягом трирічного князювання Святослав перерозподілив землі на користь своєї родини. Та все змінила несподівана смерть князя 1076 р., відкривши шлях до Києва молодшому Ярославичу. Повернутися сподівався й Ізяслав, який і цього разу пересиджував лихоліття в Болеслава II.

Поки Ізяслав лаштувався до походу на Київ, київським князем став Всеволод. Зустрівшись, брати порозумілися, і року 1077 Ізяслав утретє посів київський стіл. Скривджених Святославичів було позбавлено всіх найважливіших володінь. Не маючи жодної

надії повернути втрачене, вони взялися за зброю. Міжусобиці розгорілися з новою силою, під час них у серпні 1078 р. наклав головою князь Ізяслав. Повновладним київським володарем став Всеволод, який вирішив покласти край князівським чварам.

У зовнішній політиці найгострішим питанням лишалася половецька загроза. До врядування немолодий уже князь Всеволод залучав свого сина Володимира Мономаха, тож після смерті батька 1093 р. ніщо, здавалося, не перешкоджало Мономахові посісти київський стіл. Проте він відмовився від престолу, запрошивши володарювати сина старшого Ярославича – Святополка Ізяславовича, який за принципом старійшинства мав переважні права на Київ. 1094 р. Олег Святославович заявив про свої права на Чернігів, погрожуючи новою міжусобною війною. Щоб уникнути кровопролиття, Володимир Мономах відмовився від чернігівських володінь і зайняв Переяслав, де правив двадцять років, захищаючи південні кордони Русі від половців.

▲ Печатка Всеволода Ярославовича

Як Ярослав Мудрий розподілив свою спадщину між синами? Чому між нащадками Ярослава розгорілися міжусобиці? Як відбувалася боротьба за київський стіл між Ярославичами в останній чверті XI ст.? Укладіть хронологічну таблицю основних подій того періоду.

Прочитайте замітку (*текст 1*) та уривок з «Повісті минулих літ» (*текст 2*). Які питання обговорювали князі на з'їзді в Любечі? (Підтвердіть відповідь словами з джерела.) Яке рішення ухвалили? Порівняйте принцип вотчини з правилами престолонаслідування, які заповів Ярослав Мудрий. Що в них спільного, а що відмінного? Яка проблема так і залишилася нерозв'язаною?

«1. Володимир Мономах був одним з ініціаторів скликання з'їзду князів у Любечі 1097 р., на якому було схвалено принцип *князівської вотчини* – тобто володіння, що належали батькам. Вотчинні землі, а такими визнавалися Київ, Чернігів і Переяслав, закріплювалися за певними гілками князівського роду й

могли передаватися в спадок. Київ визнали вотчиною нащадків Ізяслава в особі київського князя Святополка Ізяславовича, Чернігів мав належати Святославичам, а Переяслав – Володимирові Всеволодовичу (Мономаху).

Утвердження принципу спадкового володіння повинно було запобігти усобицям і зміцнити владу великого князя київського. Та попри однастайність, з якою, за свідченням літописця, князі дійшли згоди на Любецькому з'їзді, він не поклав край суперечкам за землі. Адже право вотчини закріплювалося лише за дітьми та онуками трьох Ярославичів – Ізяслава, Святослава й Всеволода. Інші князі мали задовольнятися мізерними володіннями, до того ж такими, що перебували в загальнородовій власності, розпорядниками якої визнавалися власники вотчин.

До гурту «обділених» князів, крім численних Ярославових небожів, потрапив і його прямий онук Давид Ігорьович. Останній узяв активну участь у жорстокій міжусобиці, що спалахнула одразу після з'їзду в Любечі. Її жертвою став, зокрема, син найстаршого з Ярославових онуків Ростислава Володимировича, теребовлянський князь Василько, якого осліпили з волі Давида Ігорьовича і Святополка Ізяславовича.

2. Року 1097 прибули Святополк Ізяславович, і Володимир Всеволодович, і Давид Ігорьович, і Василько Ростиславович, і Давид Святославович, і брат його Олег і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів уділ; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів уділ; іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теребовль – Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе. ►►

Роздивіться мініатюру на с. 83. У якій її частині зображено складання присяги відповідно до ухвали припинити усобиці, а в якій – змову Давида Ігорьовича? Як художник утілює слова літописця «...І вліз сатана в серце декотрим мужам, і стали вони говорити Давидові Ігорьовичу, кажучи так: “Володимир уже поєднався з Васильком проти Святополка і проти тебе”»?

▲ Любецький з'їзд князів. Мініатюра з літопису

2. Що таке політична роздробленість Русі та які її причини?

Добу від середини XII до середини XIII ст. в історії Руси дослідники називають *добою політичної роздробленості*. Зауважте, що йдеться не про суцільну смугу князівських міжусобиць: хоч їх і справді не бракувало, проте траплялися вони і в попередні часи. Та якщо раніше держава лишалася централізованою монархією, то від середини XII ст. нею почало керувати об'єднання найсильніших князів – правителів удільних князівств. Узаконена Любецьким з'їздом 1097 р. вотчинна система так розвинулася, що удільні князі дедалі більше почувалися у своїх володіннях незалежними господарями. У появі самостійних удільних князівств і полягає сутність роздробленості.

Отже, на зміну централізованій монархії прийшла федеративна. Відповідно Русь часів роздробленості визначають як федеративну монархію, а систему державного правління – як колективний сюзеренітет: замість одного великого князя владу здійснювало об'єднання найвпливовіших князів.

Серед причин роздробленості історики називають і великі розміри держави, і князівські міжусобиці, і відсутність сталого порядку престолонаслідування, і напади степових кочовиків, і занепад торговельного шляху «із варягів у греки». Основна ж причина полягала в зміцненні вотчинної форми землеволодіння. Удільні князі прагнули для себе таких самих повноважень, які мав великий князь київський. Удільних князівств у середині

XII ст. було близько 15, з яких 6 сформувалися на українських теренах: Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке й Турово-Пінське.

Порівняння меж удільних земель з територіями племінних об'єднань східнослов'янських племен, що склалися впродовж доби розселення (друга половина V – VII ст.), наштотувало вчених на думку, що важливу роль у політичній роздробленості Русі відігравав різний етнічний склад її територій.

Попри зростання самостійності князівств, Русь майже до середини XIII ст. була єдиною державою, зі спільними законами та єдиною церквою. Київ залишався стольним містом, за право покняжити в ньому змагалися князі з різних князівств. Як і за часів Мономаха, князі (коли частіше, коли рідше) збиралися на з'їзди, де й намагалися розв'язати суперечливі проблеми, здебільшого пов'язані з організацією спільних походів проти половців.

Кожну з окреслених у тексті причин політичної роздробленості підтвердіть відомими вам історичними фактами. Поділіться припущеннями, чому доба роздробленості стала часом освоєння нових земель, будівництва міст, піднесення ремесла й торгівлі, розквіту писемності та мистецтва Русі.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ewYITo6x> або кодом, перегляньте відео про колекцію кам'яних скульптур з українських степів у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького. У чому унікальність цієї колекції? Як відеосюжет

▲ Половецькі
кам'яні скульптури

пов'язаний із темою уроку? Про що свідчить той факт, що кам'яні скульптури, які зберігаються в музеї, мають вік від кількох тисяч років до тисячі? Чи всі вони належать до історичної спадщини половців?

На підставі відео та матеріалів підручника підготуйте розповідь про половців за планом:

- 1) нащадками яких давніх народів та племен були половці;
- 2) коли панували в українських степах і чому становили загрозу для володарів Русі;
- 3) які звичаї та способи життя успадкували від своїх попередників;
- 4) яке призначення кам'яних половецьких скульптур.

Яку ідею намагалися донести автори сюжету? Чому кам'яні скульптури потребують захисту?

Спростуйте або підтвердіть думку істориків: «Правління Ярославичів ознаменувалося посиленням міжусобиць, послабленням єдиновладдя, зростанням політичної ролі місцевих князів».

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) Любецький з'їзд князів; б) поразка Ярославичів на р. Альті від половців; в) князювання Ярослава Мудрого.

2. Витлумачте поняття: *«Правда Ярославичів», князівська вотчина, князівські уділи, з'їзд князів, політична роздробленість*.

3. Порівняйте причини, перебіг та наслідки Вишгородської наради князів та Любецького з'їзду. Обґрунтуйте, що обидві події є свідченням змін у політичному устрої Русі. У чому сутність і причини цих змін? У яких поняттях вони втілені?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/twRayXfA> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 16. Русь за Володимира Мономаха та його сина

Роздивіться золотий змієвик Володимира Мономаха. Зверніть увагу, що на лицьовому боці амулета зображено архангела Михаїла – очільника війська ангелів, якого вважають покровителем воїнів і символом перемоги; саме це зображення, відоме з печаток, згодом перейшло в герб Києва. На зворотному боці оберега зображено жіночу голову зі зміями замість волосся. Поміркуйте, яке походження мають обидва символи. Поділіться припущеннями, про що свідчить їх поєднання в прикрасі.

1. Що визначало життя в Русі за володарювання Володимира Мономаха?

Перше десятиліття XII ст. збігло в протистоянні з половцями. Щоб убезпечити власні володіння, князі організовували спільні походи в половецькі землі. Найактивнішим учасником тих

виправ був переяславський князь Володимир Мономах, чим зажив слави оборонця Руси. Згуртувавшись під його проводом 1103 р., князі «рушили на конях і в човнах» і розгромили половців на р. Сутінь (Молочна), захопивши багату здобич. Тому коли 1113 р. в Києві помер князь Святополк, кияни зажадали собі за князя саме Володимира Мономаха. З розповіді літописця довідуємося, що Володимир Мономах, спершу відмовившись, зрештою прийняв пропозицію.

▲ Похід проти половців 1103 р. Мініюра з літопису

Іменем *Мономах* старший син Всеволода Ярославовича Володимир завдячував своєму дідові з боку матері – візантійському імператору Константинові Мономаху. Допмагаючи батькові у військових і політичних справах з 13-річного віку, Володимир Мономах невдовзі став «мечем у руках батька свого» – мудреця та книжника. Успадкував він від нього й любов до книжної мудрості, свідченням чого є його твір «Повчання дітям».

За Володимира Мономаха (1113–1125) помітно зміцніла великокнязівська влада, що посприяло єдності Руси. У безпосередніх володіннях Мономаха перебували величезні території. Крім Переяслава, Новгороду й Києва, він заволодів Турово-Пінською землею, трохи пізніше – Волинню. Авторитет князя був незаперечним: на власний розсуд він переміщав князів з одного уділу до іншого.

Володимир Мономах сприяв удосконаленню законодавства. На нараді в селі Берестовому, участь у якій брали, крім дружини

Мономаха, впливові бояри з Києва, Білгорода, Переяслава, а також представники чернігівського князя, було схвалено «Устав», який доповнював «Руську правду». Нові статті обмежували дії лихварів та землевласників, сприяли поліпшенню становища містян і селян. «Устав» заохочував також купців. Нові норми передбачали, зокрема, пільги тим з них, хто втратив майно під час війни чи пожежі.

Правління Володимира Мономаха стало часом розбудови Києва. У столиці, наприклад, спорудили міст через Дніпро. Як і Ярослав Мудрий, Володимир укладав династичні шлюби. Міждинастичні зв'язки поєднували Київ з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією, Німецькою імперією, Угорщиною. Сам князь був одружений з дочкою останнього англосаксонського короля Гарольда II – Гідою.

Як відбулося утвердження Володимира Мономаха на київському столі? Укладіть таблицю заходів Володимира Мономаха з розбудови держави, підтвердивши фактами та зробивши висновок про їхні наслідки.

Зовнішня та внутрішня політика князя Володимира Мономаха		
Політичний захід	Якої сфери життя стосувався	Які наслідки мав

Прочитайте замітку (текст 1) та уривки з «Повчання дітям» (текст 2). Як характеризує внутрішню політику Володимира Мономаха його звернення до нащадків із повчанням-настановою? Які моральні вимоги висував великий князь київський до своїх наступників? Поділіться припущеннями, що спонукало Володимира Мономаха до написання «Повчання дітям». Чи можна вважати цей твір історичним джерелом? Відповідь обґрунтуйте.

«1. В одній з копій «Повісті минулих літ» збереглася пам'ятка, відома як «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Створено її 1117 р. Твором великий князь київський звертається до своїх дітей, подаючи їм приклад взірцевого правителя, навчаючи гідної цього звання поведінки та способу життя.

За переконанням Мономаха, князь повинен піклуватися про підданих, не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам стежити за справами в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців засуджували до страти. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки зі свого життя, а також про власні добрі вчинки:

він добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти міжусобиць, здійснив 83 великі походи, уклав 19 мирних угод з половцями, відпустив багатьох полонених тощо.

2. І, Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас... Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступайтесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; не погубляйте ніякої душі християнської...

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів...

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибав і тіло...

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться...

А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь так само, як отець мій. Удома сидючи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесність єсть од інших країв. Лінощі ж – усякому лихому мати: що людина вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго... Хай не застане вас сонце на постелі. >>>

Про які чесноти та вади розмірковує Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям»? Які моральні цінності обстоює? Яких життєвих правил навчає Мономах своїх дітей? Виберіть три настанови з твору Володимира Мономаха, які, на вашу думку, не втратили значення і в наш час. Поясніть свій вибір.

2. Що визначало правління Мстислава Володимировича?

Володимир Мономах помер 1125 р. Літописець, підводячи ризик під його земними справами, вдався до образного порівняння. «Благовірний і христілюбивий той князь, – читаємо в «Повісті минулих літ», – просвітив Руську землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях». Поховали князя в Софійському соборі, що теж було виявом його авторитету. Цей авторитет забезпечив утвердження на київському столі Мстислава, старшого з Мономаховичів.

Мстислав виявився гідним продовжувачем справ батька. Його володарювання в Києві тривало сім років (1125–1132). Мстислав уміло керував державою, зміцнював великокнязівську владу, тримаючи в покорі норовистих родичів. Кілька успішних походів проти половців, які спробували «підвести голову» після смерті Мономаха, забезпечили спокій на південних кордонах держави.

▲ Мстислав Володимирович закладає церкву Успіння Богородиці Пирогощої в Києві. 1131 р. Мініатюра з літопису

За Мстислава поживавився західний напрямок зовнішньої політики. З літопису довідуємося, що київський князь ходив походами на Литву. Свідчення стабільного державного життя за Мстислава Володимировича – активне будівництво. Саме тоді в Києві було закладено кам'яні церкви Святого Федора та Богородиці Пирогощої, освячено церкву Святого Андрія Первозваного Янчиного монастиря. Літописець так характеризував діяльність цього князя: «Він був великий правосудець, у ратях хоробрий і вмів тут наводити лад, усім сусідам його був страшний, до підлеглих милостивий і уважний. За його часу всі князі руські жили в цілковитій тиші і не сміли один одного скривдити. Через це його всі іменували Мстислав Великий». Проте зі смертю Мстислава Великого розгорілися міжусобиці, що призвело до розпаду Руси на окремі удільні князівства.

За які діяння Мстислава Володимировича пошановано йменням Великий?

Прочитайте уривок з «Повісті минулих літ» та послухайте, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/hwYllfde> або кодом, поему Миколи Вороного «Євшан-зілля». Які деталі поеми свідчать, що створено її за мотивами літописної легенди? Як думаєте, чому події легенди віднесено до часу правління Володимира Мономаха? Намалюйте ілюстрацію до легенди або створіть за її сюжетом комікс. Обговоріть у загальному колі, що символізує євшан-зілля. Доведіть, спираючись на відомі вам історичні факти, що ідея вірності рідній землі була актуальною і для мешканців Руси.

«У 1116 р. Володимир Мономах... погубив поганих половців, вигнав хана їхнього Отрока в Обези (Абхазія, Грузія) за Залізні ворота, а хан Сирчан zostався коло Дону, рибою живлячись. Тоді

Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю... По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лише музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не схоче – дай йому понюхати зілля, що зветься євшан (полин)».

Той же не схотів вернутися, ні послухати. І дав Ор йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що понищив поселення по ріці Сулі, пішо ходячи, котла носячи на плечах. >>>

Чи має історичні підтвердження образний вислів літописця, який писав про Володимира Мономаха як про правителя, «слава якого розійшлася по всіх землях»? З політикою кого з великих князів Руси мало спільні риси врядування Володимира Мономаха?

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) Любецький з'їзд князів; б) правління Володимира Мономаха в Києві; в) поразка Ярославичів від половців на р. Альта.

2. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються князювання Володимира Мономаха в Києві: а) Десятинна церква; б) «Руська правда»; в) «Повчання дітям»; г) міждинастичні шлюби; ґ) міст через Дніпро. (Із кожним складіть речення, пояснюючи свій вибір.)

3. Схарактеризуйте постать одного з князів, про яких ішлося на уроці, за планом: 1) коли та за яких обставин посів великокнязівський стіл; 2) які найважливіші заходи з розбудови держави здійснив; 3) чим зажив шанобливого ставлення нащадків; 4) який історичний факт, пов'язаний з цим діячем, видався найцікавішим або справив найсильніше враження.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/7wRau2kt> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 17. Київське, Переяславське та Чернігівське князівства в середині XII – першій половині XIII ст.

Попрацюйте з історичною картою на с. 91. 1. Які з удільних князівств розташовані на землях, що нині належать до теренів України? Які з цих князівств лежали на заході держави, які розташовані на схід від Києва? Які з князівств безпосередньо межували з половецькими степами? 2. З якими з удільних князівств сусідило Київське князівство? Яку територію воно охоплювало? 3. На якому боці Дніпра розташовувалися Переяславське та Чернігівське князівства? Басейни яких річок охоплювали землі цих князівств?

— Кордони руських земель на початку XIII ст.

---○--- Центри і межі земель-князівств

▲ Руські князівства до середини XIII ст.

1. Що визначало життя Київського князівства в другій половині XII – першій половині XIII ст.?

У XII – першій половині XIII ст. Київське князівство залишалося спільною спадщиною роду Рюриковичів, а Київ – столицею Руси, одним з найбільших і найбагатших європейських міст. У Києві мешкало до 50 тис. осіб. Авторитет міста підтримувала й церква, адже тут була резиденція митрополитів. Тому князі, одержимі ідеєю влади, не полишали спроб поборотися за київський престол. Правителі в Києві в той період змінювали один одного через 6–8 років, а то й частіше. І жоден не мав спокійного князювання: був змушений відбиватися від збройних домагань претендентів. Траплялися в Києві й змови, у яких активну участь брало київське боярство.

Найдовше за доби роздробленості тривало князювання в Києві співправителів Святослава (1176–1194) та Рюрика (1181–1202). Ці князі належали до двох найвпливовіших родів: Ольговичів (чернігівська гілка Ярославичів) та Ростиславичів (нащадків Ростислава Мстиславовича, онука Володимира Мономаха). Домовившись про співправління, вони поклали край міжкнязівським чварам, організували кілька спільних походів проти половців і врешті домоглися, що кочовики відійшли в пониззя Сіверського Дінця.

Про життя Києва у XII – першій половині XIII ст. свідчить його розбудова. Згідно з літописом, за тих часів у місті звели 19 кам'яних споруд. У 1108–1113 рр. великий князь київський Святополк Ізяславович побудував на честь небесного патрона міста Михайлівську Золотоверху соборну церкву Михайлівського монастиря. Величі стольного міста відповідали й прилеглі землі. Київське князівство було найзаселенішим князівством держави. Літопис згадує близько 80 міст і містечок, розташо-

▲ Золотий колт (1), браслет-наруч (2) і тринамистинна підвіска (3) – предмети скарбів XII – початку XIII ст., знайдених поблизу Десятинної церкви в Києві

ваних тут. Серед них, зокрема, такі великі, як Вишгород, Білгород, Василів (нині Васильків), Іскоростень, Овруч, Городськ, Туров, Корсунь, Юр'їв (нині Біла Церква).

Джерелом багатства мешканців князівства були родючі чорноземи, завдяки чому розвивалися сільське господарство та ремесла. Вигідне розташування князівства сприяло розвитку торгівлі. Мережа річок пов'язувала Київську землю з найвіддаленішими куточками Русі та із сусідніми країнами.

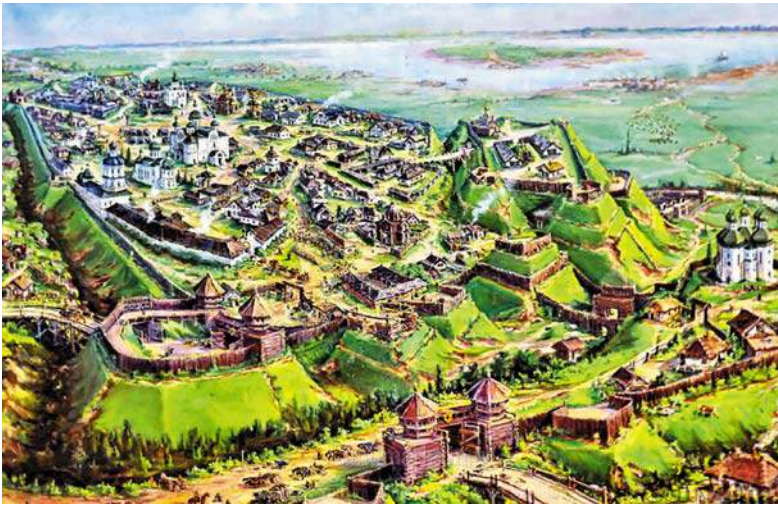
Які особливості політичного життя Київського князівства другої половини XII – першої половини XIII ст. впливали на його історичний розвиток? Спираючись на матеріал параграфа та карту, почніть заповнювати таблицю.

Політичний та соціально-економічний розвиток удільних князівств на українських теренах у середині XII – першій половині XIII ст.				
Князівство	Природно-географічні умови, найбільші міста	Особливості князівського правління	Найвидатніші князі	Найважливіші події

2. Чим вирізнялися за доби політичної роздробленості Чернігівське та Переяславське князівства?

Чернігівська земля належала до найдавнішого осередку Русі. Її найбільші міста – Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Путивль, Брянськ, Курськ, Стародуб. Стольне місто Чернігів поступалося розмірами лише Києву, було добре укріплене й мало сполучення з іншими містами. Чернігівські землі, за заповітом Ярослава Мудрого, належали Святославові. Його сини Олег і Давид стали засновниками династій чернігівських князів – Олеговичів (літопис їх називає Ольговичами) та Давидовичів. Представники цих династій, володарюючи в чернігівських землях, не полишали мрій здобути Київ. У період роздробленості Чернігівське князівство розпалося на менші уділи. Найвпливовішим з-поміж них було Новгород-Сіверське князівство.

Із Чернігівщиною пов'язана подія, про яку докладно розповідає літопис і яку увічнено в поемі «Слово про Ігорів похід» – оригінальному літературному творі невідомого автора, що зберігся в пізнішій копії. Головним учасником події був новгород-сіверський князь Ігор. Року 1185 він із дружинами брата Всеволода, сина Володимира та небожа Святослава рушив походом на половців.

▲ Чернігівський дитинець (реконструкція)

Автор «Слова...» так висловився про мету тієї воєнної операції: «Хочу чи списа зламати при полі Половецькому та й наложити головою, чи шоломом пити воду з Дону». Похід закінчився поразкою – такою ганебною, що подібних не пам'ятала Руська земля: військо майже все загинуло, а четверо князів потрапили в полон. Геніальний поет XII ст. скористався з невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря, щоб звернутися до русів із закликом до єдності й застереженнями про лихо, до якого підштовхували державу міжкнязівські чвари й розбрат.

Територія Переяславського князівства порівняно з іншими князівствами була невеликою. На сході й півдні його землі безпосередньо межували зі Степом. Таке географічне розташування багато в чому визначало життя переяславців, адже їхня земля служила щитом для Києва й решти руських територій. Саме тому в Переяславському князівстві заходами великих князів київських споруджували потужні захисні укріплення. Військові фортеці ставали центрами поселень (Городець Остерський, Прилуки, Лубни). Непроступною твердинею був і Переяслав.

Безпосередня близькість до Києва зумовлювала й особливність політичного становища Переяславського князівства: воно майже цілковито залежало від Києва. За часів політичної роздробленості піднесення Переяславського князівства пов'язують із князем Володимиром Глібовичем, якого шанобливо згадує автор «Слова...» як організатора оборони Переяславщини. Завзяття, з яким захищав Володимир Глібович Переяславську землю від половців, зна-

йшло співчуття і в київського літописця. Сповідуючи під роком **1187** про смерть переяславського князя, він занотував: «Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і всякими чеснотами був сповнений. За ним же *Україна* багато потужила». Уживання назви «Україна» в цій розповіді є найдавнішою її згадкою в джерелах.

Що вирізняло політичне життя Чернігівського та Переяславського князівств? Продовжте укладати таблицю «Політичний та соціально-економічний розвиток удільних князівств на українських теренах у середині XII – першій половині XIII ст.».

Роздивіться сучасні світлини архітектурних пам'яток першої половини XII – початку XIII ст. Які деталі відрізняють ці споруди від Софійського собору в Києві? Поділіться припущеннями, чим ці зміни зумовлені. Які спільні риси притаманні зображенням церквам? Як ви думаєте, чому храми, споруджені в київській, чернігівській та переяславській землях у зазначений період, набули рис фортечних споруд із вікнами-бійницями та масивним декором?

▲ Церква Богородиці
Пирогощі в Києві

▲ Борисоглібський собор
у Чернігові

▲ П'ятницька
церква в Чернігові

Прочитайте уривок з поеми «Слово про Ігорів похід». Чи маємо підстави вважати наведені рядки поетичним утіленням доби політичної роздробленості? Спираючись на відомі вам історичні факти, прокоментуйте кожну з ознак, які наводить автор. Яка ідея, висловлена поетом, підтверджує, що Русь і за доби роздробленості лишалася єдиною державою? Як ви думаєте, чому поетичного втілення ця ідея набула саме наприкінці XII ст., а не за доби розквіту?

«Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
Се моє, а се теж моє, брате!
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари,
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.»

i Завітайте на сайт Національного заповідника «Софія Київська» та, скориставшись пропозиціями рубрики «Віртуальні тури», розгляньте 3D-модель Києва X–XII ст. Які частини міста зображено? Які деталі свідчать, що Київ був найзаселенішим містом Русі, релігійним та торговельним центром? Що мав на увазі літописець, коли в середині XII ст. писав: «І хто ж бо не полюбить Київського княжіння»? Спираючись на реконструкцію, складіть розповідь про місто від імені мандрівника-чужинця.

↻ Доведіть або спростуйте, що за доби роздробленості поживалося суспільне та господарське життя Русі, розвивалися державницькі традиції та культура.

👍 1. Скільки років минуло від найдавнішої згадки назви «Україна» в літописі? Скільки минуло років від початку князювання в Києві Мстислава, сина Володимира Мономаха, до походу новгород-сіверського князя Ігоря проти половців?

2. Схарактеризуйте розташування та природно-географічні умови Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. Покажіть на карті основні географічні об'єкти в кожному та найбільші міста.

3. Наведіть історичні факти, які підтверджують єдність Русі в XII – першій половині XIII ст.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/BwRah9Mh> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 18. Галицьке та Волинське князівства в другій половині XII ст.

⚙️ Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Пригадайте, внаслідок якої події східнослов'янські племена розселялися на нові землі. Терени якого східнослов'янського племені лежали на заході аж до Західного Бугу? Де оселилися тиверці й хорвати? На підставі чого історики дійшли висновку, що в VII ст. східнослов'янські племена перебували на переддержавному рівні? Яке плем'я очолювало міжплемінний союз, центром якого вважають Зимненське городище?

▲ Зимненське городище (реконструкція)

На теренах, на яких постали Галицьке та Волинське князівства, східнослов'янські племена оселилися здавна, досягши в VII ст. переддержавного рівня. Проте держава сформувалася навколо Києва, а її володарі прагнули підкорити споріднені східнослов'янські племена, зокрема й на західних рубежах. З літопису довідуємося, що вже князь Олег воював проти уличів і тиверців, змусивши їх залишити обжиті місця й переселитися з Подніпров'я в межиріччя Дністра й Дунаю. Князь Володимир ходив на Волинь і приєднав до своїх володінь міста Перемишль і Червень, Ярослав Мудрий відвоював волинське місто Белз.

Попрацюйте з історичною картою на с. 91. **1.** У басейнах яких річок лежали землі Галицького та Волинського князівств? Яких територіальних меж сягали землі князівств на півночі й сході? **2.** Який природний кордон відокремлював Галицьке князівство від сусідів на південному заході? **3.** Яким було розташування Галицького та Волинського князівств відносно Києва?

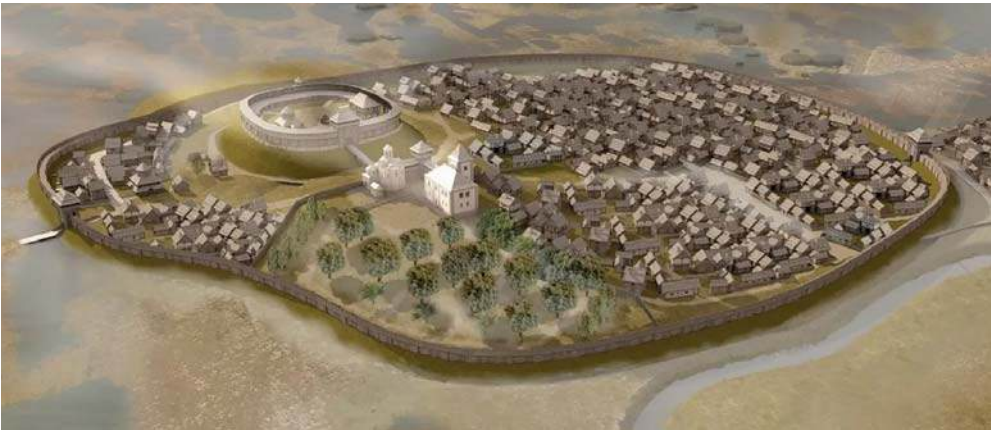
1. Що вирізняло Галицьке князівство та які найважливіші віхи його історії?

Початок формування Галицького князівства, центром якого стала Перемишльська земля, припадає на кінець XI ст. Особливістю Галичини було те, що її територія від початку входження до Русі відзначалася більшою незалежністю від Києва.

Засновниками галицької династії князів були Ростиславичі – нащадки онука Ярослава Мудрого. Владарюючи, вони змушені були зважати на надзвичайно впливове галицьке боярство. Зазвичай боярами ставали найзавзятіші дружинники, які за службу в князя отримували земельні володіння. У Галичині боярство формувалося здебільшого з місцевої родоплемінної верхівки. Її представники привласнювали громадські землі, часом отримували наділи від князів, які були зацікавлені в їхній підтримці. Така привілейованість галицьких бояр робила їх незалежними від князів. Ця обставина істотно впливала на політичне життя Галицького князівства.

Перший правитель Галицької землі Ростислав мав трьох синів – Рюрика, Володаря й Василька, які отримали у володіння відповідно Перемишль, Звенигород і Теребовлю. Брати докладали неабияких зусиль, щоб закріпити за собою право вотчини на галицькі землі, а тому змушені були воювати проти родичів.

Жертвою міжусобної боротьби після Любецького з'їзду князів став, як ви пам'ятаєте, Василько теребовлянський. Та хоч і дорогою ціною, Ростиславичі все-таки відвоювали собі право на Галичину. Щоправда, до певного часу край лишався поділений на

▲ Звенигород XII ст. (реконструкція)

кілька уділів: Перемишльську, Галицьку, Теревовлянську й Звенигородську землі. Об'єднати землі під єдиною владою зміг син Володаря Володимирко. 1141 р. він переніс свою резиденцію до Галича, підтвердивши намір одноосібно правити в об'єднаному Галицькому князівстві.

Ще успішнішим, але далеко не простим було князювання сина Володимирка Володаровича – Ярослава (1153–1187). Цей князь розширив кордони Галицького князівства аж до гирла

Дністра. Неабиякий його здобуток – далекоглядна й розважлива зовнішня політика: добросусідські відносини з Угорщиною, Польщею, Візантією, з одного боку, та найвпливовішими руськими князями – з другого. Це забезпечило мир Галицькій землі й сприяло розвитку господарства. За своє мудре правління князь Ярослав зажив ім'я *Осмомисла*, тобто розумного, який мав «вісім мислей».

▲ Пам'ятник Ярославу Осмомислу у Володимирі

Найбільшим клопотом галицького князя лишалися власні бояри. Цим пояснюється, що після смерті Ярослава Осмомисла Галичина знову поринула у вир усобиць і розбрату – особливо жорстоких після смерті Ярославового сина Володимира (1199). Володимир Ярославович був останнім представником династії Ростиславичів на галицькому столі.

▲ Фундамент Успенського собору XII ст.
та церква Успіння XVI ст. в с. Крилос на Івано-Франківщині,
де існував середньовічний Галич

Як і коли формувалася територія Галицького князівства? Про які особливості політичного життя в ньому довідалися? Чим улавився князь Ярослав Осмомисл? Продовжте укладати таблицю «Політичний та соціально-економічний розвиток удільних князівств на українських теренах у середині XII – першій половині XIII ст.».

Прочитайте уривок зі «Слова про Ігорів похід», присвячений Ярославові Осмомислу. Виберіть із тексту образні вислови, якими автор передав: 1) значні території Галицького князівства; 2) його військову потугу; 3) здатність галицького князя впливати на політику Руси; 4) відносини з європейськими сусідами.

«Галицький Осмомисле Ярославе!

Високо сидиш ти
на своїм золотокованім престолі,
підперши гори угорські
своїми залізними полками,
заступивши королю дорогу,
зачинивши ворота на Дунаї,
через хмари каміння кидаючи,
суд по Дунай радячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
стріляєш із отчого столу золотого
на султанів у далеких землях. »

2. Яким було політичне життя Волинського князівства?

Своєю назвою *Волинь* завдячує давньому племінному центру. Проте не йому судилося стати стольним містом Волинського князівства. Такої слави зажив Володимир – місто, яке заклав Володимир Святославович на знак приєднання земель волинян до Києва. У наступному столітті Волинь залишалася володінням київських князів, а на спадкову вотчину перетворилася лише за онука Володимира Мономаха – Ізяслава Мстиславовича. Тож власна князівська династія почала формуватися там від середини XII ст. Тоді ж Волинь поринула у внутрішні усобиці, унаслідок чого розпалася на кілька уділів.

Найрозвиненішими були Володимирська та Луцька землі. Поряд з ними удільних князів в окремі роки мали Белз, Червень, Берестя, Пересопниця, Дорогичин. Проте усобиці тривали недовго. Край їм поклав син Мстислава Ізяславовича Роман. Він прийшов на Волинь, тільки-но отримав звістку про батькову смерть. Як старший із братів, посів володимирський стіл і крок за кроком почав здійснювати об'єднавчу політику. На жаль, джерела надзвичайно мало сповіщають про ранній період діяльності Романа Мстиславовича.

Із чужоземних свідчень довідуємося, що цей князь брав участь в антиполовецькій боротьбі. Активною була його політика і в західному напрямку, зокрема щодо племен ятвягів. Тісні відносини мав із Польщею та Візантією. Про державотворчі наміри Романа свідчить і той факт, що він 1199 р. приєднав Галичину до своїх володінь (по смерті галицького князя Володимира).

▲ Першим відомим кам'яним храмом Луцька вважають церкву Іоанна Богослова XII ст., залишки якої збереглися на території Луцького замку

Пригадайте з попередніх уроків, коли Володимир Великий заклав місто Володимир на Волині. Складіть про цю подію, спираючись на матеріал параграфа, хронологічну задачу. Які особливості мало політичне життя Волинського князівства? Коли і за яких обставин Галицьке князівство було приєднане до Волинського? Завершіть укладання таблиці «Політичний та соціально-економічний розвиток удільних князівств на українських теренах у середині XII – першій половині XIII ст.».

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/GwYIG518> або кодом, перегляньте анімаційне відео. Історії якого князівства воно присвячене? Долі якого історичного діяча стосується? Який зі згаданих у мультфільмі факт оцінений як сенсаційний? На підставі відео поясніть, чому зображений на ілюстрації пам'ятний знак споруджено в селі Крилос Івано-Франківської області. Обговоріть у загальному колі, яке символічне значення мають деталі скульптури.

▲ Пам'ятний знак «Меч і Рало»
в с. Крилос Івано-Франківської області

Що мав на увазі літописець, переказуючи слова Романа: «Разом добре: коли небагато князів у Руській землі було і старійшого слухали, тоді всі навколишні боялися, і шанували, і не сміли воювати, як бачимо нині?»

1. Скільки років минуло від найдавнішої згадки назви «Україна» в літописі до приєднання Романом Мстиславовичем Галицького князівства до Волинського?

2. З якими державами межували Галицьке та Волинське князівства? Визначте розташування цих князівств відносно Києва.

3. Порівняйте особливості політичного життя Волинського та Галицького князівств. Поміркуйте, як особливості політичного життя вплинули на те, що об'єднати ці два князівства пощастило волинському князю Романові Мстиславовичу.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/6wRazUVn> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 19. Культура Русі в другій половині XI – першій половині XIII ст.

Роздивіться ілюстрації. У якій техніці виконано зображення? Які відомі вам мистецькі пам'ятки Русі були створені таким самим способом? Чим відрізняються вони від тих, які роздивляєтеся? Які ідеї живили мистецтво Русі? У чому виявлявся вплив християнської церкви на культурне життя?

▲ Мозаїка «Євхаристія» Михайлівського Золотоверхого собору
Михайлівського монастиря в Києві.

Мозаїка «Євхаристія» – це символічна сцена причастя апостолів

1. Як розвивалися містобудування, архітектура та образотворче мистецтво?

Друга половина XI – перша половина XIII ст., як ви вже знаєте, були періодом розбудови міст. Історія багатьох українських поселень пов'язана зі спорудженням оборонних укріплень та фортець, особливо на південних кордонах держави. Кільце міських укріплень мало кілька воріт, які розміщували у дерев'яних вежах або поміж вежами. Інколи над брамами споруджували церкви, як, наприклад, Федорівська церква над Єпископськими воротами в Переяславі. Перед воротами через рови перекидали дерев'яні мости, що іноді підіймали спеціальними пристроями.

Розвивалися міста – центри удільних князівств. Честолюбні князі опікувалися будівництвом храмів, прагнули, щоб їхні столиці не поступалися Києву. За взірць багатьом тепер правив Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Головну церкву найавторитетнішого монастиря Русі заклав навесні 1073 р. Феодосій Печерський, на той час ігумен Печерського монастиря. Храм будували впродовж п'яти років. Йому притаманні риси, що свідчили про нові архітектурні смаки: будівничі відмовилися від грандіозних розмірів будівель, стали застосовувати нові буді-

▲ Успенський собор
Києво-Печерського монастиря.
Сучасна світлина

▲ Михайлівський
Золотоверхий собор у Києві.
Сучасна світлина

вельні прийоми, змінили форму споруд. Зокрема, від кінця XI – початку XII ст. в Києві, Чернігові, а пізніше майже на всій території держави змішану систему кладки замінили *порядовою* – без використання каміння. На початку XIII ст. з'явилася брускова цегла, схожа на сучасну.

Від кінця XII ст. серед храмів переважають споруди з одним куполом (однобанні), пірамідальної побудови. Зразком таких храмів є П'ятницька церква в Чернігові, зведена наприкінці XII ст. Ви вже знаєте, що в обрисах храмів з'явилися риси, притаманні фортецям. Саме так виглядали церква Богородиці Пирогощої в Києві (1132–1136) і Борисоглібський собор у Чернігові (1128).

Храми оздоблювали, як і раніше, мозаїками, фресками та іконами, щоправда, мозаїку через її кошовність використовували дедалі рідше. Останнім храмом, інтер'єр якого, окрім фресок, прикрасили ще й мозаїки, був Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря в Києві, (споруджено в 1108–1113 рр. за зразком Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря). Фресками було оздоблено Кирилівську церкву, закладену Всеволодом Олеговичем.

Своєрідністю відзначалося будівництво в Галицькому князівстві, де відчутним був вплив романської архітектури. Галицькі

▲ Мозаїка
св. Дмитра Солунського
з Михайлівського
Золотоверхого собору
в Києві

будівничі споруджували храми та палаци з місцевого каменю-вапняка, брили якого старанно обтесували. Вапняні блоки клали на тонкі шари вапняного, без домішок цементівки розчину – саме така техніка характерна для романської архітектури. Для оздоблення часто використовували білий камінь та керамічну рельєфну плитку із зображеннями грифонів, орлів, воїнів, із рослинним і геометричним орнаментом.

Найвідоміша пам'ятка галицької архітектури – грандіозний Успенський собор у Галичі, збудований за володарювання Ярослава Осмомисла. Фундамент його було виявлено в 30-ті роки XX ст. Під час розкопок археологи натрапили на саркофаг, який, як припускають, належить самому князеві. Єдиною спорудою давнього Галича, що збереглася до наших днів, є церква Святого Пантелеймона, побудована в другій половині XII ст.

З добою Руси пов'язане становлення іконопису. Слово «ікона» грецького походження. Іконами називають зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, подій Святого Письма, виконані за певними правилами на кипарисових або інших дошках. Правила, за якими творили ікони, називають канонами. Їх суворо дотримувалися, не змінюючи. У цьому одна з основних відмінностей ікони від картини.

Перші ікони привозили з Візантії. Наприклад, шедевр візантійського малярства, Вишгородську ікону Богородиці, привезено з Константинополя в 30-ті роки XII ст. До 1155 р. ікона перебувала у Вишгороді, після чого вишгородський князь Андрій Боголюбський вивіз її до Суздаля. Пізніше, з перенесенням столиці у Володимир-на-Клязьмі, він забрав туди й ікону, яка відтоді стала називатися Володимирською.

▲ Реконструкція
Успенського собору на макеті
давнього Галича

▲ Церква Святого Пантелеймона
поблизу Галича.
Сучасна світлина

▲ 1 – Вишгородська ікона Богородиці; 2 – Ікона Богородиці зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими. Початок XII ст.; 3 – Родина князя Святослава Ярославовича. Мініатюра з «Ізборника Святослава» 1073 р.

Виникали й місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі тощо. Щоправда, більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо й про тогочасних іконописців. Джерела зберегли відомості про одного з найперших іконописців – київського майстра Аліпія (Алімпія). З його іменем пов'язують початок малярської школи Києво-Печерського монастиря. Унікальною пам'яткою цього малярського осередку є ікона Богородиці зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими. Ця ікона є найдавнішою з відомих ікон київської мистецької школи.

Серед мініатюр у найдавніших книгах, що збереглися донині, надзвичайно цінним історичним джерелом є сторінкова мініатюра «Ізборника Святослава» 1073 р., на якій зображено князя Святослава, сина Ярослава Мудрого. Ця мініатюра є одним з перших групових портретів в українській мистецькій спадщині.

Що визначало розвиток містобудування, архітектури та образотворчого мистецтва в другій половині XI – першій половині XIII ст.? У чому простежуються традиції попередньої доби? Які нові риси з'явилися і з чим вони пов'язані?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/2wYIVnyo> або кодом, перегляньте відео, на підставі якого дайте відповіді на запитання: 1. Під яким роком і у зв'язку з якими подіями в літописі зафіксовано найдавнішу згадку про місто Звенигород? 2. Як відбувалася розбудова Звенигорода як стольного міста? 3. Якими були господарські заняття мешканців міста? Що сприяло його піднесенню? 4. За чийого володарювання

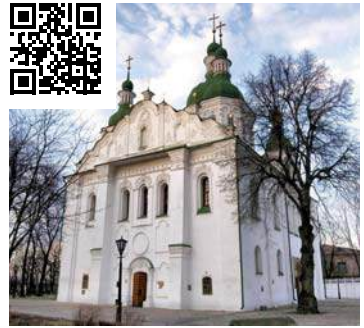

місто сягнуло розквіту? У чому це виявлялося? 5. Пригадайте, чому столицю було перенесено до Галича. Навівши відомі вам історичні факти, зробіть висновок про зв'язок між політичним та культурним життям.

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/YwYlcpU6>, перегляньте 3D-реконструкцію Кирилівської церкви (XII ст.). Що найбільше вразило в пам'ятці? Які характерні особливості мистецтва тієї доби зауважили? Чому архітектуру образно називають музикою, що скам'яніла? А як би визначили це мистецтво ви?

▲ Кирилівська церква в Києві. Сучасна світлина

2. Що визначало розвиток словесної творчості в Русі в другій половині XI – першій половині XIII ст.?

Другої половини XI ст., як ви вже знаєте, сягає історія найдавніших писемних пам'яток Русі. Услід за книгами, що переписували для потреб церкви, прийшли книги й світського змісту. Спершу вони так само були перекладними. Найдавніші з-поміж них – так звані «ізборники», тобто збірки різних творів грецьких авторів релігійного або повчального змісту, своєрідні тогочасні енциклопедичні довідники. Їх збереглося два: 1073 і 1076 років. Перший відомий як «Ізборник Святослава» – ця рукописна книга вражає своїм вишуканим художнім оформленням, про що вже була згадка в матеріалах параграфа. Популярними були також збірки крилатих висловів. Серед книг, які привертати увагу книжників-переписувачів, траплялися й наукові праці. Приміром, в XI ст. було перекладено й переписано «Хроніку» візантійського історика Георгія Амартола – саме з неї черпав сюжети для своїх історичних довідок про давні часи людства автор «Повісті минулих літ».

▲ Розворот «Ізборника Святослава»

Поряд з перекладною літературою розвивалася й оригінальна. Про деякі твори, написані в Русі, ви дізналися в попередніх параграфах. Передусім ідеться про літописи. Ви вже знаєте, що літопис «Повість минулих літ» є безцінним історичним джерелом. Створений на початку XII ст., він розповідає про події від 852 до 1115 р. Автор «Повісті» – чернець

Києво-Печерського монастиря Нестор (за іншою версією – ігумен Сильвестр). Події від 1117 до 1198 р. викладено в Київському літописі.

Ви також знаєте, що літературним твором уславив себе князь Володимир Мономах. Його «Повчання дітям» – теж надбання оригінальної літератури, а крім того – цінне історичне джерело.

Багато творів оригінальної літератури мали релігійне спрямування. Найвизначнішим творцем повчальних проповідей був один із засновників Києво-Печерського монастиря Феодосій.

Усі згадані твори так чи так пов'язані з книжною традицією, що прийшла із запровадженням християнства. Проте словесна творчість живиться ще з одного джерела – фольклору. Найвидатніша пам'ятка нашої літератури тих часів – поема «Слово про Ігорів похід» – і досі вражає багатством уснопоетичних образів, яскравими метафорами, музичністю ритмів та живими емоціями. Автор цього геніального твору невідомий, проте дослідники вважають, що створено поему по свіжих слідах подій, які покладені в її основу, – не пізніше 1187 р. «Слово про Ігорів похід» – зразок героїчного епосу, що як жанр був яскравою прикметою середньовічної європейської літератури.

▲ Перша сторінка «Повісті минулих літ»

Укладіть схему у формі асоціативного куща «Літературні пам'ятки Руси», дібравши основні ознаки та приклади до таких понять: *перекладна, оригінальна, церковна, світська, проповіді, героїчна поезія, літописи*.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/jwYI9nji> або кодом, перегляньте відео. Спираючись на історичні факти, про які довідалися, складіть історичний портрет Нестора Літописця за планом: 1. Коли жив і ким був цей історичний діяч? 2. Чим уславився? 3. Чому зажив шанобливого ставлення нащадків? Подискутуйте в загальному колі, чи маємо підстави вважати Нестора вченим-істориком. Чому, на вашу думку, для свята української мови та писемності було обрано день ушанування преподобного Нестора?

Яка з мистецьких пам'яток другої половини XI – першої половини XIII ст. справила на вас найяскравіше враження? Чим саме?

1. Які з наведених пам'яток створено в другій половині XI – першій половині XIII ст.: а) Десятинна церква в Києві; б) «Ізборник Святослава»;

в) Софійський собор у Києві; г) Михайлівський Золотоверхий собор у Києві; г) Борисоглібський собор у Чернігові? Спираючись на відомі вам історичні факти, складіть про одну з них хронологічну задачу.

2. Укладіть перелік найвідоміших мистецьких пам'яток доби, кожен схарактеризуйте за планом: 1) коли створена; 2) де створена; 3) із яким історичним діячем пов'язана. (Перенесіть цю інформацію на контурну карту.)

3. Що характерно для розвитку містобудування, архітектури, образотворчого мистецтва та літератури другої половини XI – першої половини XIII ст.?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/1wRaviL7> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 20. Проєкт та узагальнення з теми «Русь у другій половині XI – першій половині XIII ст.»

Проєкт Опрацьовуючи матеріал теми, ви мали змогу здійснити мандрівку в часі в різні куточки нашої держави й переконатися, що історія творилася не тільки в стольному Києві. Напевно, вас зацікавили обставини життя за середньовіччя у вашому рідному краї. Хіба не радісним відкриттям було довідатися, що, наприклад, урочище, неподалік якого розташована ваша школа, згадане в літописній легенді? Або дізнатися про те, що колись неподалік вашого рідного села відбулася грандіозна битва чи височила неприступна фортеця?

Докладніше познайомитися з минулим рідного краю в другій половині XI – першій половині XIII ст. вам допоможе проєкт «Жива історія», присвячений різноманітним знакам пам'яті тієї доби. Це і пам'ятки культури Русі в сучасному просторі, і різноманітні назви, що бережуть пам'ять про події та постаті, і вживані сьогодні слова – свідки минулого.

Результатом проєкту має бути віртуальна екскурсія та супровідний текст (розповідь) до неї. Щоб надихнутися ідеями щодо проєкту, перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/GwUFv6Ep> або кодом і перегляньте документальний фільм про церкву Спаса на Берестові, який спонукає задуматися про історію пам'яток. Адже мета проєкту – не лише довідатися про пам'ятку (час та обставини її появи), а й дослідити її долю.

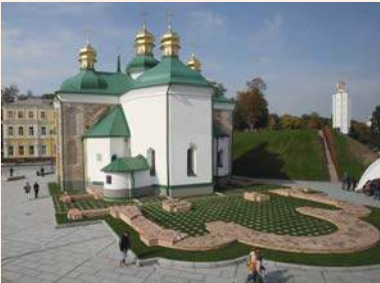
Обмірковуючи роботу над проєктом, визначтеся з формою презентації (чи це буде мультимедійна презентація, чи відеоролик, чи допис для історичного блогу, чи лепбук, чи щоденник

мандрівника тощо), а також з тим, завзяттям скількох учасників та учасниць вивчатимете проблему. Якщо вирішите виконувати завдання в групі, обміркуйте разом ідеї з реалізації проєкту та домовтеся про розподіл ролей у його підготуванні.

Обрати об'єкт для віртуальної екскурсії за темою проєкту вам допоможе таблиця, яку доповнюйте під час опрацювання теми.

Пам'ятки культури Руси в сучасному просторі

Князівство	Пам'ятки архітектури	Власні назви – свідки минулого
Київське	 <p>▲ Церква Спаса на Берестові в Києві. Сучасна світлина</p>	<p>Назви населених пунктів, які відігравали помітну роль у часи Руси: Київ, Вишгород, Білгород, Василів (нині Васильків), Іскоростень, Овруч, Городськ, Туров, Корсунь, Юр'їв (нині Біла Церква),</p> <p>_____.</p> <p>Назви вулиць (урочищ), пов'язані з історією Руси в рідному місті / селі:</p> <p>_____.</p>
Чернігівське	 <p>▲ Іллінська церква з дзвіницею в Чернігові. Сучасна світлина</p>	<p>Назви населених пунктів, які відігравали помітну роль у часи Руси: Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Путивль, Брянськ, Курськ, Стародуб,</p> <p>_____.</p> <p>Назви вулиць (урочищ), пов'язані з історією Руси в рідному місті / селі:</p> <p>_____.</p>

Князівство	Пам'ятки архітектури	Власні назви – свідки минулого
<p>Переяславське</p>	 <p>▲ Фрагмент експозиції Музею архітектури давньоруського Переяслава, спорудженого над залишками Михайлівського собору</p>	<p>Назви населених пунктів, які відігравали помітну роль у часи Русі: Городець Остерський, Прилуки, Лубни,</p> <p>_____.</p> <p>Назви вулиць (урочищ), пов'язані з історією Русі в рідному місті / селі:</p> <p>_____.</p>
<p>Галицьке</p>	 <p>▲ Церква Святого Пантелеймона поблизу Галича. Сучасна світлина</p>	<p>Назви населених пунктів, які відігравали помітну роль у часи Русі: Галич, Перемишль, Звенигород, Тереховля,</p> <p>_____.</p> <p>Назви вулиць (урочищ), пов'язані з історією Русі в рідному місті / селі:</p> <p>_____.</p>
<p>Волинське</p>	 <p>▲ Василівська ротонда у Володимирі. Сучасна світлина</p>	<p>Назви населених пунктів, які відігравали помітну роль у часи Русі: Белз, Червень, Берестя, Пересопниця, Дорогичин, Луцьк, Володимир,</p> <p>_____.</p> <p>Назви вулиць (урочищ), пов'язані з історією Русі в рідному місті / селі:</p> <p>_____.</p>

Готуючи розповідь, якою супроводжуватимете екскурсію історичними місцями або до пам'ятки архітектури, що збереглася з часів Руси, дотримуйтеся плану.

Як характеризувати пам'ятку архітектури

1. Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого / для чого, на честь кого / чого, за чийого сприяння / за чийого володарювання) було створено пам'ятку?

2. Що відомо про призначення пам'ятки?

3. Якою була архітектурна споруда ззовні, якою – всередині?

4. Чи збереглася пам'ятка в первісному вигляді, чи зазнала перебудов? Як склалася доля пам'ятки?

5. Як пам'ятка свідчить про рівень розвитку культури?

Якщо екскурсію проводитимете вулицями міста / села, що мають назви, пов'язані з добою Руси, у супровідному тексті висвітліть такі питання:

1) коли з'явилася назва, пов'язана з історією Руси;

2) яку подію або чие ім'я вона увічніює;

3) чому цю назву обрали та яку ідею вона уособлює.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Скільки минуло років від запровадження християнства як державної релігії до запрошення Володимира Мономаха на великокнязівський стіл?

2. Позначте на лінії часу зазначені події: а) князювання в Києві Володимира Мономаха; б) Любецький з'їзд князів; в) найдавніша згадка назви «Україна» в Київському літописі; г) об'єднання Галицького й Волинського князівств.

3. Установіть, за яких відомих вам князів було: 1) збудовано Успенський собор Печерського монастиря в Києві; 2) збудовано Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря в Києві; 3) укладено «Повість минулих літ»; 4) створено «Слово про Ігорів похід».

4. Підготуйте розповідь про одного з найвизначніших діячів доби за поданим планом.

1. Коли жив; за якого часу мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її.

2. Опишіть зовнішність історичного діяча, схарактеризуйте його вдачу. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру?

3. Висловте своє ставлення до історичного діяча (які вчинки і справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ви ставитесь до засобів, якими він прагнув досягти мети).

5. Попрацюйте з картосхемою. Які часи історії України зображено на ній? Якою літерою на карті позначено князівства на землях сучасної України за доби політичної роздробленості? Які сусідні держави позначено цифрами?

6. Назвіть три події історії Русі другої половини XI – першої половини XIII ст., які вважаєте доленосними. Відповідь стисло обґрунтуйте.

§ 21. Утворення Волинсько-Галицької держави

Роздивіться ілюстрацію. Поміркуйте, за чийого князювання місто Галич могло набути такого вигляду. Пригадайте з попередніх уроків, коли почало формуватися Галицьке князівство, хто був засновником галицької династії та що визначало політичне життя князівства. За яких обставин відбулося об'єднання Галицького та Волинського князівств?

▲ Макет давнього Галича XII–XIII ст.
з Національного заповідника «Давній Галич»
у с. Крилос Івано-Франківської області

1. Із чийм ім'ям пов'язують створення Волинсько-Галицької держави?

Від **1199 р.** розпочато нову сторінку в історії українських земель. Тоді князь Роман Мстиславович приєднав Галичину до Волині, утворивши велике об'єднане князівство. Саме цим роком датують появу Волинсько-Галицької держави, яка стала важливим етапом в історії української державності, бо на відміну від багатоетнічної Русі вона існувала в межах розселення племен, із яких формувався український народ.

Столицею об'єднаного князівства Роман обрав Галич, вважаючи найважливішим завданням подолати опір галицького бояр-

ства. Мав Роман Мстиславович також намір поширити владу на інші землі. Року 1202 відбулася його сутичка з київським князем Рюриком Ростиславовичем, унаслідок якої останній зрікся київського столу. Роман посадив у Києві, за припущенням одних дослідників, близького собі Ігоря Ярославовича, на думку інших – свого намісника. Для захисту населення Переяславщини та Київщини за наказом князя Романа організовано декілька походів проти половців.

Існує кілька версій, чому Роман, здобувши владу над Києвом, не оселився тут. По-перше, причиною була невпевненість князя в галицьких боярах. По-друге, участь Романа Мстиславовича в європейських подіях: він брав активну участь у міжусобній боротьбі польських князів, а 1205 р. був утягнутий, як припускають історики, у протистояння німецьких династій Гогенштауфенів і Вельфів.

Маючи зобов'язання щодо Гогенштауфенів, волинсько-галицький володар пішов походом через Польщу до Саксонії. Проте його просуванню перешкодили колишні союзники – польські князі Лешко Білий та Конрад. У бою під Завихвостом на Віслі 1205 р. Роман загинув.

Як і коли постала Волинсько-Галицька держава? Чому її виникнення стало важливим етапом в історії української державності? Пригадайте, хто з відомих вам володарів Русі гинув у воєнних сутичках. Доведіть, що ці протистояння були не випадковими, а зумовленими політичною діяльністю князів, яких вони спіткали. Спираючись на обставини смерті Романа Мстиславовича, поділіться припущеннями про зовнішньополітичні пріоритети володарів Волинсько-Галицької держави.

Передчасна смерть перекреслила багато задумів Романа Мстиславовича, що, однак, не завадило авторові Галицько-Волинського літопису розпочати оповідь з похвали цьому князеві: «Був він державцем усієї Русі... кидався був на поганих, як той лев... і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха».

Підтвердіть характеристику літописця історичними фактами, про які довідалися на уроці. Як ви можете пояснити, що, оцінюючи діяльність Романа Мстиславовича, літописець згадує Володимира Мономаха?

Попрацюйте з історичною картою на с. 115. **1.** Землі яких князівств належали до складу держави Романа Мстиславовича? **2.** Із якими країнами межувала держава на заході та півночі? **3.** Яке з міст, позначених на карті, було найзахіднішим? **4.** Яким було місце розташування столиці держави відносно Києва? Порівняйте кордони Волинсько-Галицької держави за Романа з кордонами сучасної України.

▲ Волинсько-Галицьке князівство. Монгольська навала на руські землі

2. Яким було політичне життя у Волинсько-Галицькій державі після смерті Романа Мстиславовича?

Смерть Романа Мстиславовича ускладнила внутрішнє становище Волинсько-Галицького князівства. Бояри швидко спекалися Романової дружини Анни й малих синів, чотирирічного Данила та дворічного Василька, запросивши князувати онуків Ярослава Осмомисла, синів його дочки Ярославни та новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича. У 1206 р. Ігорьовичі розділили Галицьку землю, маючи намір прибрати до рук ще й Волинь, де знайшла прихисток княгиня Анна із синами. Щоб урятуватися, княгиня подалася до Польщі. У політичну гру втрутився угорський король: він обіцяв підтримку Анні, на знак

▲ Пам'ятник Данилу
і Васильку Романовичам
у Володимирі

чого забрав до себе малого Данила. Проте невдовзі з'ясувалося, що польський та угорський королі мають власні територіальні інтереси. Від 1208 р. чвари стали ще жорсткішими, бо ворогували між собою й Ігорьовичі.

Повернення законних прав синів Романа – Данила й Василька почалося з формального закріплення Василька в Бересті. Не бажаючи коритися белзькому князеві, берестяни звернулися до польського короля, під прихистком якого перебувала Анна з молодшим сином, щоб він дозволив княжичу повернутися на Волинь. Невдовзі повернувся на батьківщину й Данило, щоправда, не з власної волі, а згідно з підступними планами угорського короля. Володар Угорщини захопив Галич, а щоб надати цій події законності, заявив, що в князівстві правитиме Данило. Княжичеві виповнилося тоді 10 років, тож до нього приїхала матір. Проте галицькі бояри не бажали коритися владі Романової дружини, тому й поквапилися вкотре прогнати вдову з її сином. Цього разу Данило пішов з матір'ю на Волинь.

Через вісім років він почав збирати батькову спадщину. Союзником Данила були, крім брата Василька, волинські бояри та найвпливовіші містяни. Зумів порозумітися молодий князь і з новгородським князем Мстиславом Удатним, якого запросили на князювання повсталі проти угорського поневолення галичани. Данило підтримував Мстислава військами в походах проти угорців. Союзницькі взаємини було скріплено шлюбом Данила з Мстиславою дочкою. Але незадовго до смерті Мстислав, не почуваячись особливо впевнено в Галичі, віддав місто угорцям. Тож розрахунки Данила Романовича без клопоту повернути Галичину не справилися.

Утім, на той час Данило разом з Васильком зібрали під своєю владою всю Волинь, відвоювавши загарбані польським королем землі, мали союзницькі угоди з Литвою, польськими князями. Від 30-х років XIII ст. Данило кілька разів здобував Галич, у якому порядкували угорські залоги, але через непоступливість боярства закріпитися надовго в місті не міг. Лише 1238 р. старший Романович нарешті заволодів Галичем.

Серед подій тих років привертає увагу повернення 1238 р. волинського міста Дорогичина, яке перебувало тоді під владою рицарів Добжинського ордену. «Не гоже є держати вотчину нашу крижевникам (тобто хрестоносцям)» – так Данило пояснював свої дії, зміцнюючи північно-західний кордон Волинсько-Галицького князівства. Прагнучи заволодіти всією батьковою спадщиною, Данило утвердився і в Києві. Однак столицю свою в Київ не переніс, залишив там намісником хороброго воїна, боярина Дмитра.

Отже, наприкінці 30-х років XIII ст. Романові сини Данило й Василько відновили батькову державу. Василько як молодший залишився на Волині, у всіх важливих справах підтримуючи Данила. Старший Романович столицю Волинсько-Галицького князівства переніс до тільки-но закладеного м. Холма.

Як після смерті Романа Мстиславовича склалася доля його синів? Коли та за яких обставин Данило Романович заволодів Галичем? Чому переніс свою столицю до Холма? Які історичні факти свідчать про зацікавленість політичної верхівки Волинсько-Галицької держави подіями в сусідніх європейських країнах?

Роздивіться картину та схему-реконструкцію на с. 118, а також, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/lw9DAeB> або кодом, перегляньте відеореконструкцію княжого Галича XII–XIII ст. Поміркуйте, кого зображено на передньому плані картини. Чому ви так думаєте? Доберіть до картини іншу назву, обґрунтуйте її. Спираючись на реконструкції, з'ясуйте, де відбуваються зображені на картині події. Що з відео додалися про археологічні розкопки на місці княжого Галича? Поділіться в загальному колі інформацією, що зацікавила найбільше.

▲ Галич 1221 року. Художник М. Фіголь. 1977 р.

▲ Схема-реконструкція княжого Галича XII–XIII ст.

Спираючись на відомі вам історичні факти, доведіть, що Волинсько-Галицька держава успадкувала державницькі традиції Русі.

1. Скільки років минуло від створення Волинсько-Галицької держави до утвердження в Галичі князя Данила Романовича?

2. Які терени обіймала Волинсько-Галицька держава на початку XIII ст.?

3. Як князь Данило Романович торував собі шлях до галицького столу?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/owRaniVd> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 22. Монгольська навала. Створення Золотої Орди

Роздивіться давні мініатюри на с. 119, на яких зображено монгольських воїнів та Чингісхана. Які винаходи використовують монгольські вояки, штурмуючи місто? Чому захисникам важко протистояти нападникам? Поміркуйте, чому «володарю володарів» надано рис правителів Піднебесної.

1. Хто такі монголи? Як відбувалося вторгнення їхніх орд у землі Русі?

«І прийшла нечувана рать» – такими словами розпочав літописець розповідь про першу сутичку князів русів з монголами. Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії виникла Монгольська держава. Року 1206 великим ханом усієї Монголії було проголошено Тимучина, який на з'їзді знаті отримав ім'я Чингісхан (хан – титул правителя в державах степової Євразії). Унаслідок завойовницької політики Чингісхана та його нащадків у XIII ст. постала одна з найбільших імперій у світовій історії.

▲ Облога монголами Багдада 1258 р.
Перські мініатюри XIV ст.

▲ Хан усієї Монголії – Чингісхан
на соколиному полюванні.
Китайський малюнок XIII ст.

1222 р. монголи через Кавказ вдерлися до причорноморських степів і завдали поразки половцям у битві на Дону, а також спустошили Крим. Половецький хан Котян відступив до Дніпра й звернувся по допомогу до князів Руси. На з'їзді у Києві вони ухвалили виступити разом з половцями проти монголів. У квітні 1223 р. у похід вирушили Мстислав Романович київський, Мстислав Мстиславович Удатний галицький та Мстислав Святославович чернігівський.

Воїни Чингісхана звали себе *монголами*. У літописі їх названо *татарами*, хоч самі татари потерпали від монгольських луків і мечів. «Татарами» монголів називали і в Китаї, і в Європі.

Битва з основними силами монголів відбулася на берегах річки Калки (тепер Кальчик, права притока Кальміусу, що на Донеччині). Руси не мали плану дій і спільного командування, між князями не було згоди. Галицькі й волинські дружини князя Мстислава Удатного та князя Данила Романовича разом з половцями перейшли Калку й почали битву, не чекаючи на інших князів. Невдовзі половці залишили поле бою, спричинивши розлад у війську. Цим скористалися монголи й розбили їх. Після цього ординці оточили табір дружини київського князя Мстислава Романовича, яка стояла на правому березі річки й не брала участі в битві. Після триденного штурму, не маючи змоги подолати опір і захопити табір, монголи запропонували укласти перемир'я. Тільки-но умови миру було прийнято й князівські дружини залишили табір, монголи напали на них.

Отже, битва на Калці закінчилася для русів тяжкою поразкою. Проте й монголи зазнали втрат. Того року вони не наважи-

▲ Монгольське військо (художня реконструкція)

лися продовжувати похід і повернули назад. Після смерті Чингісхана похід на Русь очолив його онук Бату (у літописах – Батий). Батиева орда рушила на руські землі наприкінці 1237 р. й незабаром спустошила північно-східні території.

Орда. – 1. Об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана в тюркських і монгольських народів. 2. Середньовічна держава в тюркських і монгольських народів, а також територія цієї держави. 3. Військо в тюркських та монгольських народів.

Навесні 1239 р. монголи попрямували на південний захід. Вони захопили Переяслав, зруйнували й спалили його. Восени того самого року сумна доля спіткала й Чернігів. Наприкінці 1239 р. монгольська кіннота вдерлася в Крим, переслідуючи переможених половців. Завойовники захопили майже весь півострів.

Наприкінці 1240 р. основні сили монголів на чолі з ханом Батием підступили до Києва й оточили місто. Як ви знаєте з попереднього уроку, на Київ тоді поширив свою владу Данило Романович. Тож обороною міста від монгольської навали керував тисяцький Данила – воєвода Дмитро, який, утім, не зміг відстояти давню столицю.

У перші місяці 1241 р. орди Батия рушили на Володимир і Галич, тоді як інші монгольські загони залишилися спустошувати Київщину. Розкопки Вишгорода й Білгорода, городищ по Тетереву, Случі, Горині, Південному Бугу та інших річках відтворюють картини героїчної оборони й загибелі цих міст. Усюди археологи виявили потужні шари згарищ; під фортечними стінами, спаленими будинками, а часто й просто на вулицях і площах

1. Монгольський воїн та його спорядження: халат, чоботи й характерні зачіски, лук і наконечники стріл

2. Важкоозброєний монгольський воїн та його обладунки: шолом, щит, булава, казанок, аркан, сокира, напилок для стріл і конструкція ламінарного панцира¹

виявлено сотні людських кістяків, велику кількість зброї, знарядь праці.

Тривалою та запеклою була битва за Володимир. Ворог з великими труднощами здобув місто. Під Галич монгольські орди підійшли з'єднаними силами й після триденної облоги взяли його штурмом. 1241 р. монголи вийшли на західні рубежі Руси. Частина війська вдерлася на територію Польщі. Основні ж монгольські сили вступили в межі Угорщини. Проте вже 1242 р. Батий припинив похід на Захід і через Боснію, Сербію, Болгарію та причорноморські степи вивів свої війська в пониззя Волги. Приводом до цього стала смерть головного хана Угедея: Батий прагнув узяти найактивнішу участь у виборах нового монгольського зверхника. До цього додалося й виснаження монгольського війська.

Яка подія стала прологом до монгольської навали на землі Руси-України?

Якими були напрямки вторгнення орд хана Батия в князівства Руси та інших європейських країн під час походу 1239–1242 рр.? Якими були наслідки походу монгольських орд на Галичину та Волинь?

Попрацюйте з історичною картою на с. 115. 1. Які князівства на сучасних українських теренах першими зазнали нападу монголів під час навали 1239 р.? 2. Якими містами пролягав шлях монгольських орд на захід після зруйнування Києва? Які сусідні держави зазнали ударів монголів у 1241 р.?

Прочитайте уривок з Галицько-Волинського літопису. Про які деталі битви на Калці дізналися з джерела? Чому, на вашу думку, літописець приділяє особливу увагу Данилові Романовичу? У чому автор вбачає причини поразки русів?

¹ *Ламінарні обладунки* – загальна назва обладунків з рухомо сполучених між собою твердих поперечних смуг.

« На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі й руські. Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку й іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов...

Мстислав же Романович і другий Мстислав, Святославович, сиділи у стані, не знаючи цього, тому що Мстислав Мстиславович їм обом нічого не сказав – через зависть, бо велика незгода була межи ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і воєвода Семен Олуйович, і воєвода Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий з коня, а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко боровся, побиваючи татар... Захотів води, і, пивши, відчув рану на тілі своєму, – в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, «од голови й до ніг його не було на нім вади».

І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи. »

2. У чому суть та які наслідки монгольського панування?

Після смерті Чингісхана 1227 р. Монгольську імперію було поділено між його синами на чотири уділи (улуси). Улус старшого сина, Джучі, який перейшов до Батия, лежав найзахідніше й охоплював підкорені території степової зони Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру. Улус Джучі, столицею якого з 1243 р. став Сарай-Бату, відомий як Золота Орда.

Улус – удільні володіння в Монгольській імперії на чолі з нащадками Чингісхана.

Землі Південно-Західної Русі територіально не належали до складу Золотої Орди, а перебували – які в більшій, які в меншій – залежності. Підкорені території були зобов'язані сплачувати данину. За свідченням джерел, монголи вимагали від усього населення сплати десятої частини – як продуктами та майном, так і власне людьми. До страшної «людської десятини» потрапляли й ті, хто не міг віддати встановлену данину. За збиранням данини наглядали монгольські урядовці – *баскаки*. Баскак мав у своєму розпорядженні військові загони, що постійно перебували в укріпленому поселенні – баскацькому містечку.

▲ Хан Батий на троні. Перська мініатюра XIV ст.

Найбільше потерпала від Орди найближча до неї Переяславщина. Втративши князя, Переяславське князівство перестало існувати. Занепало й Чернігівське князівство. Від кінця XIII – протягом першої половини XIV ст. воно розпадалося на нові уділи. Позбавлений власних князів київський стіл перебував під зверхністю володимиро-суздальських правителів, яких призначали в Сараї ханськими *ярликами* – грамотами-дозволами на володіння землями.

Утім, призначені зверхники ніколи не бували в київській землі. Так, у 1243 р. першим із князів визнав зверхність монголів та дістав ярлик на міста Київ і Володимир-на-Клязьмі Ярослав Всеволодович. Проте до зруйнованого Києва князь не поїхав, а послав туди намісника. Після смерті Ярослава Всеволодовича право «на Київ і всю Руську землю» отримав його син Олександр, названий Невським. Щоправда, і він відмовився від перебування в Києві. А пізніше золотоординські правителі не допускали до князівського столу Києва будь-яких впливових князів.

Монголи постійно втручалися у внутрішні справи руських земель, підбурювали князів до міжусобиць, нерідко страчували претендентів, які прибували до ординської столиці по ярлик. Наприклад, у 1246 р. до Батия в Сарай-Бату викликали чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Літописець сповіщає,

що через відмову виконати язичницькі обряди князь Михайло, за наказом Батия, був страчений разом із боярином Федором.

Віддалене від Орди Волинсько-Галицьке князівство перебувало в кращому становищі порівняно з іншими князівствами на наших землях. Романовичі розбудовували державу, зміцнювали фортеці та оборонні споруди, готуючись до нових зіткнень з монголами.

Заходи князів, спрямовані на зміцнення держави, роздратували Батия, який висунув Данилові Романовичу вимогу відвідати Орду. У жовтні 1245 р. Данило виїхав до Орди. Літописець згадував, що коли Данило проїжджав Київ, він відвідав Видубицький монастир, де молився за щасливе повернення додому. За свідченням літопису, Данило пробув в Орді 25 днів. Батий затвердив владу Данила у Волинсько-Галицькому князівстві. Виплату данини не було передбачено, а залежність Волинсько-Галицького князівства від Золотої Орди полягала в участі княжого війська в походах монгольської армії.

Спираючись на текст параграфа, заповніть таблицю.

Монгольська навала на українських землях			
Князівство	Подія	Рік	У чому виявлялася залежність від монголів

На підставі уривка з Галицько-Волинського літопису (текст 1), ілюстрації та коментаря до неї (текст 2) відтворіть перебіг подій під час облоги Києва, доповнивши речення:

Основний удар Батий спрямував з півдня в районі...

Безперервно, удень і вночі, монголи били... аж поки не захопили ділянку валу й не увірвалися в межі...

Опір киян був такий відчайдушний, що Батий мусив віддати наказ про... Цим скористалися захисники Києва: вони, відійшовши в межі... та укріпилися на нових позиціях. Останнім прихистком киян була...

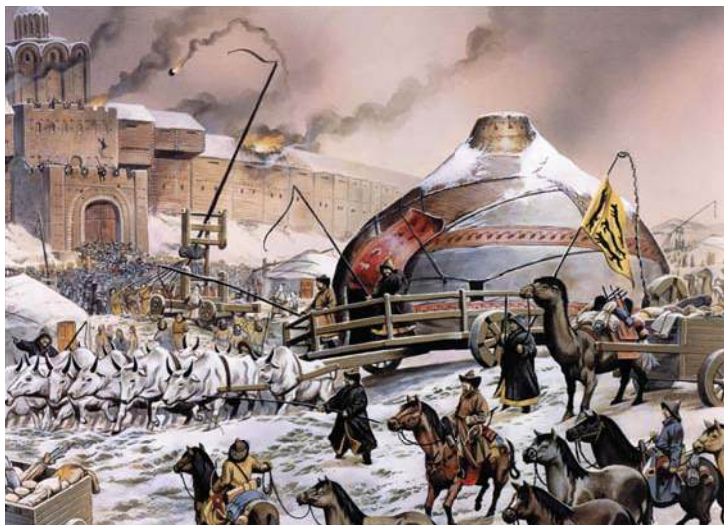
«1. ...Прийшов Батий до Києва з великою силою, mnogim-mnogestvom сили своєї, і оточив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків

іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами...

І поставив Батий пороки (метальні машини) під город коло воріт Лядських... і пороки безперестану били день і ніч. Вибili вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьма-рили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви Святої Богородиці Десятинної.

А на завтра прийшли татари на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взате татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

▲ Облога Києва (художня реконструкція)

2. Такої великої армії для захоплення одного міста Батий не збирав ні до штурму Києва, ні після нього. Про тривалість облоги Києва, а також точну дату падіння міста в писемних джерелах збереглися різні свідчення. За одним літописним списком, монголи здобули Київ на Миколин день, тобто 6 грудня 1240 р. В іншому списку дати не вказано, а лише зазначено, що місто трималося десять тижнів і чотири дні. Такі свідчення дають підстави припускати, що облога була тривалою, а штурм – запеклим. ►►

Серед причин завоювання монголами Руси називають кілька: наміри монголів установити світове панування, символічний характер влади великого князя київського, на яку не зважали володарі удільних князівств; нехтування удільними князями загальнодержавних інтересів, відсутність єдиної об'єднаної армії; перевага монголів у чисельності, військовому вишколі та озброєнні. Яка з причин, на вашу думку, була найістотнішою?

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) битва союзного війська русів та половців проти монголів на р. Калці; б) облога й руйнування Києва військами хана Батия; в) створення Романом Мстиславовичем Волинсько-Галицької держави.

2. Витлумачте поняття: *орда, монгольська навала, баскаки, ярлик, улус*.

3. Дайте відповіді на запитання: 1. Які основні події Батиевої навали на руські землі? 2. Як відбувалося захоплення монгольськими ордами Києва?

3. У чому полягала залежність руських князівств від Золотої Орди?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/zwUbJmmV> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 23. Волинсько-Галицька держава за Данила Романовича

Роздивіться пам'ятники та прочитайте коментар до них на с. 127. Яким титулом пошановано Данила Романовича? Поділіться припущеннями, чому літописець називає володаря Волинсько-Галицької держави і князем, і королем. Чи відповідають сучасні скульптурні портрети Данила Романовича словесній характеристиці з літопису? Завдяки чому художники досягли цієї відповідності? Який з двох пам'ятників вам подобається більше? Чому?

1

2

▲ Пам'ятники Данилові Романовичу в Галичі (1) та Львові (2)

«Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...» – так літописець розповідає про риси характеру й діяльність Данила Романовича.

1. Які внутрішньо- та зовнішньополітичні заходи Данила Романовича сприяли зміцненню Волинсько-Галицької держави?

Князювати Данило Романович почав на Волині у 20-ті роки XIII ст., а 1238 р. утвердився і в Галичині, подолавши міжусобні чвари, що спалахнули після смерті Романа за участі галицького боярства. Протягом володарювання йому доводилося одночасно долати опір кількох суперників: зі сходу загрожували монголи, із заходу на українські землі зазіхали Польща та Угорщина, з півночі – Литва. Одночасно доводилося воювати з непокірними боярами, які мали прихильність до Ростислава Михайловича із чернігівської династії та його союзників. Джерела розповідають про перемогу війська Данила Романовича в битві проти приведенного Ростиславом війська угорського короля та його союзників біля м. Ярослав на Сяні 1245 р. Унаслідок цієї битви Данило остаточно утвердився в Галичі, зламав опір бояр і надовго поклав край претензіям Угорського королівства.

Переможні воєнні виправи Данила Романовича стали можливими завдяки реформуванню війська. Серед кінноти з'явилися важкоозброєні оружники й легкоозброєні стрільці, які виконували різні тактичні завдання. Оружників уперше на українських теренах одягли у важкий захисний обладунок західноєвропейського зразка. Стрільці не мали важкої зброї, а використовували самостріли-арбалети.

▲ Кіннотник часів Данила Романовича на поштовій марці

З ініціативи князя було закладено кілька нових міст, зокрема Львів, названий так на честь Лева – старшого сина князя, розбудовано нову столицю – Холм (Західна Волинь, нині на території Польщі).

Зміцненню влади Данила Романовича сприяла і його активна зовнішня політика. Князь здійснював успішні походи проти литовців і ятвягів, 1243 р. узяв Люблін і Люблінську землю. Допмагаючи в боротьбі за австрійську корону синові Роману, одруженому із сестрою австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга Гертрудою, Данило Романович пішов на Чехію та Сілезію.

Про активність зовнішньої політики Данила Романовича свідчать і династичні шлюби його дітей. Зокрема, Лев Данилович був одружений із дочкою угорського короля Бели IV Констанцією. Інший син, Шварно, узяв шлюб з дочкою литовського князя Міндовга. Дочку Переяславу Данило видав за мазовецького князя Земовита.

Важливим напрямом зовнішньої політики Данила Романовича були відносини з монгольськими володарями. Ви вже знаєте про характер залежності Волинсько-Галицької держави від Золотої Орди й про подорож князя до хана Батия. Повернувшись із Орди, князь почав шукати союзників у боротьбі з монголами. Із цією метою він налагодив відносини з Польщею, Угорщиною, Володимиро-Суздальським князівством. Відгукнувся князь на пропозицію Ватикану розпочати переговори про участь русів у хрестовому поході європейських держав проти монголів. Щоправда, оголошений Папою похід не знайшов підтримки серед європейських монархів. Водночас Данило не відмовлявся від боротьби проти ординців власними силами. Основні військові дії припадають на 1254–1255 рр. Військо Данила неодноразово здобувало перемоги над монгольським військом Куремси.

Пишаючись цими перемогами, літописець зазначив: «Данило мав рать з Куремсою й ніколи не боявся Куремси, ніякого зла не міг йому заподіяти Куремса». Занепокоєні зростанням могутності Волинсько-Галицької держави, золотоординські правителі вислали проти нього численну та сильну орду на чолі з досвідченим воєводою Бурундаєм. Під тиском несприятливих обставин Данило мусив прийняти вимоги Бурундая та зруйнувати укріплення Львова, Володимира, Луцька та інших міст. Лише столичний Холм зберіг фортифікації.

Спираючись на текст та історичну карту на с. 115, з'ясуйте, на які землі поширив свою владу Данило Романович напередодні монгольської навали.

Порівняйте кордони держави Данила Романовича з кордонами Руси часів розквіту. Яку відмінність помітили?

Прочитайте уривок з Галицько-Волинського літопису. Про які подробиці подорожі Данила Романовича до Батия довідемося з джерела? Як у літописній розповіді пояснено причини поїздки Данила Романовича до Золотої Орди? Чи міг він уникнути цього візиту? Складіть маршрут Данилової подорожі до Сарая. Як відбулася зустріч князя з Батием?

«Тим часом хан Батий прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в городі Дороговську: «Дай Галич!». І Данило був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я пів отчини своєї, а їду до Батия сам».

...І прибув він до Києва... і, прийшовши у храм Архистратига Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризців і весь монаший чин. І коли він сказав ігумену і всій братії, щоб вони вчинили молитву за нього, то вони вчинили... вирушив він із монастиря в човні... і прибув до Переяславля...

Звідти ж прибув він до Батия на Волгу... І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, Батий, сказав: «Данило! Чому ти еси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов еси – то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?». І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш – я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!». І він, Данило, випивши, поклонився за обичаєм їх... І прислав Батий вина дзбан, і сказав: «Не звикли ви пити молока, пий вино!».

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! О, лиха ти, честь татарська!

...Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, а тоді одпущений був... і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат Василько і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров. »

2. За яких обставин відбулася та яке значення мала коронація Данила Романовича?

Прагнучи позбутися залежності від Золотої Орди, Данило Романович, як ви дізналися, активно вибудовував відносини з європейськими державами. У процесі перемовин про його можливу участь у поході європейських володарів проти монголів під егідою католицької церкви пожвавилися контакти з Ватиканом.

Папа Інокентій IV плекав надії на запровадження релігійної унії (об'єднання) між православ'ям та католицизмом на теренах Волинсько-Галицької держави. Щоб заохотити князя до поступок у цьому питанні, Папа Римський запропонував Данилу прийняти королівську корону.

У 1253 р. в Дорогичині папський легат Опізо урочисто коронував Данила Романовича. Літописець залишив про цю подію таке свідчення: «У той же час прислав Папа послів достойних, що принесли Данилові вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: “Сину! Прийми од нас вінець королівства”... Тим часом Опізо, посол папський, прийшов, несучи вінець і обіцяючи: “Ти матимеш поміч од Папи”. Але він, Данило, все одно не хотів, та умовила його мати його Анна, і князі лядські, і бояри лядські, кажучи: “Прийняв би ти вінець, а ми готові на підмогу проти поганих (монголів)”».

Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, Папи Інокентія, і від усіх єпископів своїх... Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогичині, коли він ішов на війну проти ятвягів із сином Львом і із Сомовитом, князем лядським».

▲ 1 – Коронація Данила.

Художник А. Пилиповський. Репродукція картини XIX ст.;

2 – Сучасна реконструкція корони Данила Романовича

Як пов'язана коронація Данила Романовича з переговорами про участь русів у хрестовому поході європейських держав проти монголів? Як ставиться літописець до цих подій? Чому саме так? Чому, на вашу думку, хрестовий похід проти монголів так і не відбувся? Яке місце в зовнішній політиці Данила належало відносинам із Золотою Ордою та Папою Римським?

Поміркуйте, яке значення для розбудови Волинсько-Галицької держави мала коронація Данила. Чи є підстави твердити, що, надсилаючи корону, Папа віддав належне авторитетові князя, схвалив його активну участь у європейській політиці й водночас прагнув посилити свій вплив?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/jwl9JhjY> або кодом, перегляньте офіційний трейлер фільму «Захар Беркут». За яким твором його знято? Які історичні події покладено в його основу? Чи відповідають кадри з фільму вашим уявленням про життя за часів володарювання Данила Романовича? Обміняйтеся в загальному колі думками, чому Іван Франко не зробив головним героєм своєї повісті володаря Волинсько-Галицької держави. Пригадайте з уроків української літератури, яку ідею втілено в повісті.

Яку роль відігравала Волинсько-Галицька держава в європейській політиці? Чи були підстави в літописців та європейських хроністів називати її Королівством Руським?

1. Укладіть синхронізовану таблицю подій за володарювання Данила Романовича, спираючись на відомі вам факти з історії Європи.

2. Яка з подій, на вашу думку, найпромовистіше свідчить про зовнішню політику Волинсько-Галицької держави? Відповідь обґрунтуйте.

3. Із правлінням яких князів має спільні риси діяльність Данила Романовича? До кого з князів він подібний вдачею? Конкретними прикладами доведіть слушність думки, що Данило Романович був мудрий політик, видатний полководець, талановитий дипломат.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/WwUbK5CN> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 24. Волинсько-Галицька держава за наступників Данила Романовича

Роздивіться печатку першої половини XIV ст. Чому нащадка Данила Романовича на печатці зображено сидячи на престолі, у мантиї, застібнутій ланцюжком, з короною на голові та жезлом у правій руці? Скориставшись перекладом латинських слів, прочитайте напис на печатці. Про що він свідчить? Порівняйте напис та зображення.

1. Що визначало правління наступників Данила Романовича?

У 1264 р. король Данило помер. Хоч Василька Романовича, Данилового брата, й пошановували як «отця й господина», влада його поширювалася лише на Західну Волинь зі стольним містом Володимиром.

▲ «S. DOMINI GEORGI REGIS RUSIE» («володар Юрій король Руси») та «S. DOMINI GEORGI DUCIS LADOMERIE» («володар Юрій князь Володимирщини»)

ром. Решту земель ділили між собою сини Данила. Коли ж Василько Романович помер, його землю успадкував син Володимир.

Найактивнішим з-поміж Данилових синів був князь Лев. До своїх володінь він приєднав Люблінську землю, частину Закарпаття з м. Мукачевим. У 1272 р. переніс столицю до Львова. У зовнішній політиці Лев Данилович прагнув тісніших відносин з Польщею. Широкі дипломатичні зв'язки підтримував також із Чехією та Тевтонським орденом. Лев мав зважати на волю монгольських зверхників. Йому доводилося, навіть у супереч власним інтересам, ходити війною разом з ординцями на Польщу та Литву.

▲ 1 – Лев Данилович. Художник Л. Долинський. Кінець XVIII ст.; 2 – Барельєф Констанції Угорської – дружини Лева Даниловича – на храмі Івана Хрестителя у Львові; 3 – Храм Івана Хрестителя у Львові – пам'ятка XIV ст.

Після смерті Лева Даниловича його політику продовжив **Юрій I Львович (1301–1308)**. Його правління визначають як час розквіту, спокою та економічного добробуту в державі. Про Юрія I сучасник написав як про «мужа мудрого й доброго, до духівництва щедрого, під правлінням якого Русь славилася досягненнями миру й достатку». Столицю королівства цей володар переніс до Володимира на Волині. Утім, зовнішня політика Юрія I Львовича була менш успішною: Польща захопила Люблінську землю, а Угорщина – частину Закарпаття.

Юрій I, як і Данило Романович, мав титул короля Руси. За часів його правління в 1303 р. за згодою константинопольського патріарха було створено окрему українську православну митрополію – Галицьку. Це відбулося у зв'язку з тим, що київський митрополит Максим у 1299 р. переніс свою резиденцію до Володимира-на-Клязьмі. Щоправда, незабаром у Константинопо-

лі вирішили об'єднати київську й галицьку митрополії. Митрополитом було поставлено Петра Ратенського. Він повернувся з Візантії в 1308 р. й оселився у Володимирі-на-Клязьмі. Згодом остаточно переніс митрополію до Москви.

Порівняйте, що спільного та відмінного було в правлінні наступників Данила Романовича. Чиє володарювання маємо підстави вважати продовженням політики Данила Романовича?

2. Яким було правління останніх волинсько-галицьких володарів?

Спадщина Юрія I дісталася його синам – Андрію та Леву II, які правили вдвох. Вони називали себе *князями всієї Руси*. У зовнішньополітичній діяльності Андрій і Лев орієнтувалися на союз із Тевтонським орденом і Польщею. Так князі намагалися послабити свою залежність від монголів, у битві проти яких, можливо, й загинули. Про смерть князів довідуємося з листа польського короля до Папи Римського в травні 1323 р., де той сповіщає про смерть двох останніх руських князів-православних, які були для нього «непоборним щитом від татар». Оскільки жоден з братів не мав дітей, то з їхньою смертю 1323 р. династія Романовичів по чоловічій лінії урвалася.

Майже два роки волинсько-галицький стіл залишався вакантним, хоча претендентів не бракувало. 1325 р. бояри обрали главою держави князя Болеслава, сина Марії, сестри останніх правителів Андрія та Лева II, який прийняв православ'я та ім'я Юрій. Про наміри відродити часи могутності держави Романовичів свідчить, зокрема, той факт, що в документах Юрій II називав себе «Божою милістю князем і спадкоємцем королівства Руси» та використовував королівську печатку Юрія I. **Юрій II Болеслав** правив від 1325 до 1340 р. Він посилив контакти з Тевтонським орденом. 1337 р. разом з ординцями намагався навіть повернути Люблін, але спроба виявилася марною. Юрій II налагодив дружні відносини з Литвою, зміцнивши їх шлюбом з дочкою князя Гедиміна.

Проте щасливим князювання Юрія II Болеслава не вважають. Адже йому випало накласти головою від змовників: 1340 р. його отруїли. За свідченням джерел, така доля спіткала Юрія II Болеслава через ускладнення релігійної ситуації. Із дитинства католик, він «став розмножати число латинників і їхню віру», «принаджував з різних країв католицьких священників і богословів, бажаючи защепити їхню віру в русів».

▲ Грамота князя Юрія II Болеслава. 1327 р.

▲ Князь Любарт.
Художник А. Слапшис

Зі смертю Юрія II Болеслава і через те, що спадкоємців з князівської родини не було, тамтешні бояри запросили княжити литовського князя **Любарта Гедиміновича**. Він мав дружину з родини волинсько-галицьких князів і тому вважав свої права на ці землі законними. Проте владу Любарт зміг поширити лише на Волинь. Що ж до Галичини, то вона належала йому лише формально. Реальним правителем у Галицькій землі був боярин Дмитро Дедько. Він володарював у Галичині впродовж 1340–1344 рр. від імені князя Любарта. Такий стан речей вирішив змінити польський король Казимир III, який прагнув приєднати Галицьку землю до своїх володінь. Ще в 1340 р. він напав на Львів, отримавши звістку про смерть князя Юрія. Територіальні суперечки, що точилися між Польщею, Угорщиною та Литвою до кінця 80-х років XIV ст., зрештою закінчилися тим, що Галичина з Белзькою землею й Холмщиною опинилася під владою Польщі, Волинь – під владою князів литовської династії.

За яких обставин князувати на Волині став Любарт Гедимінович? Яку реальну владу він мав? Хто такий Дмитро Дедько? Чим завершилася боротьба за землі Волинсько-Галицької держави в 40–80-х роках XIV ст. між Польщею, Угорщиною та Литвою?

Прочитайте лист Андрія і Лева Юрійовичів до прусського великого магістра Тевтонського ордену Карла з Тревера від 9 серпня 1316 р. 1. Пригадайте, що знаєте про Тевтонський орден з курсу всесвітньої історії. Яка мета листа володарів Волинсько-Галицької держави? (Відповідь обґрунтуйте словами з документа.) 2. Якими відомими вам історичними фактами можете підтвердити слова братів про процвітання виявів «люб'язності та добродійства взаємного сприяння» та про давню дружбу? 3. Боротьба проти якої зовнішньої загрози відповідала інтересам і адресанта, і адресата? Як про це сказано в листі?

«**Андрій і Лев, з Божої ласки князі всієї землі Руси, Галичини та Володимирщини, шлють поздоровлення і бажають після цього проведеного в боротьбі життя торжествувати серед небесних.**

Оскільки між шанованими мужами, вашими попередниками – магістром і братами пруськими, з одного боку, і нашими найяснішими предками – з другого, процвітали вияви люб'язності та добродійства взаємного сприяння, тому й нам відрадно з вами єднатися цим зв'язком прихильності та щирої дружби. Тим паче, що й шановний і побожний муж, наш милий родич Зігхард із Шварцбурга, висловлювався про потребу відновлення з нами дружби, що в давнину пов'язувала наших предків, як це ширше сказано у відповідних документах та угодах.

Ми, бажаючи за прикладом наших предків бути з вами в щирій дружбі та прихильності і дружніх союзів від давніх днів поміж нами укладених узагалі нічим не послабити, радше з Божої волі щедріше примножити. Будемо, врешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде. Крім того, перед вами і всім вашим народом ми є боржниками щодо всякої прихильності, сприяння та доброзичливості. ►►

Працюючи в групах, обґрунтуйте найістотнішу, на вашу думку, причину занепаду Волинсько-Галицької держави.

Серед причин занепаду Волинсько-Галицької держави називають кілька:

- 1) зазіхання західних та північних сусідів, які в той час зміцнювали свою державність;
- 2) межування з Ордою та походи її військ територією князівства;
- 3) чвари між Романовичами й переривання династії;
- 4) посилення впливу бояр та їхня нездатність відстояти рідну землю від зазіхань сусідів.

Прочитайте уривок з праці польського історика XV ст. Яна Длугоша про захоплення Львова польським королем Казимиром III 1340 р. Поділіться в загальному колі інформацією про долю скарбів та королівських клейнодів, що зберігалися в замках міста. Намалюйте корону Данила Романовича. Які ілюстрації з наведених на сторінках підручника можуть слугувати вам за підказки?

«...Коли король Польщі Казимир довідався про нього (смерть князя Юрія II Болеслава), він нашвидкоруч зібрав із своїх придворних і панів військо і після великоднього тижня поспішно напав на Русь і обложив місто Львів. Деякий час мешканці Львова витримували облогу, але пізніше, придушені голодом, разом з руськими боярами, що обороняли Високий і Низький замки і саме місто, вислали до короля парламентарів з повідомленням,

що готові йому скоритися, коли король твердо пообіцяє, що не заборонятиме їхньої віри та обрядів. А коли король погодився на такі умови (бо знав, що якби не пристав на це, русини завзято витримали б облогу і боронилися б до останнього), відкрили брами і впустили короля з усім військом; а віддавши обидва замки, урочисто присягнули йому на вірність і послух.

Король, зайнявши замки і місто Львів, знайшов там численні і дуже дорогі скарби, що залишилися по давніх князях Руси – золото, срібло, перли, дорогоцінне каміння й клейноди, серед яких були два золоті хрести з великими частками дерева Господнього хреста, дві корони величезної вартості, оздоблені дорогими каміннями і перлами, а також мантию і розкішний трон, всі в золоті й каміннях, – і забрав до своєї скарбниці. ►►

Наведіть історичні факти, які свідчать про намагання нащадків Данила Романовича зберегти могутність Волинсько-Галицької держави. Поділіться припущеннями, чому їхні заходи не мали успіху.

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) похід польського короля Казимира III на Львів; б) початок боротьби між Польщею, Угорщиною та Литвою за землі Волинсько-Галицької держави; в) правління у Волинсько-Галицькій державі Юрія I Львовича; г) правління у Волинсько-Галицькій державі Юрія II Болеслава.

2. Виберіть з переліку міста, які в різний час були столицями Волинсько-Галицької держави: а) Володимир; б) Галич; в) Львів; г) Перемишль; г') Сянок; д) Холм; е) Чернігів.

3. Які особливості визначали політичне життя у Волинсько-Галицькій державі за наступників Данила Романовича порівняно з попередніми часами?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/CwUbZafp> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 25. Культура Волинсько-Галицької держави

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. З іменами яких князів пов'язана історія зображеного храму? Які риси архітектури XII–XIII ст. уособлює пам'ятка? Про які інші архітектурні пам'ятки доби довідалися на попередніх уроках?

Успенський собор у Володимирі збудовано за ініціативи князя (тоді волинського, а від 1167 (1168) – великого київського) Мстислава Ізяславича.

▲ Успенський собор у Володимирі. Сучасна світлина

славовича, батька Романа Мстиславовича. 1160 р. храм освячено. У 70–80-х роках XIII ст. храмом опікувався князь Володимир Василькович, якого в ньому ж поховано.

1. Як розвивалися освіта та книгописання у Волинсько-Галицькій державі?

Центрами освіти у Волинсько-Галицькій державі були, як і за попереднього періоду, церкви та монастирі. Викладання в тогочасних школах істотно не відрізнялося від часів Ярослава Мудрого: навчали читання, письма церковнослов'янською мовою, церковного співу. Із життя митрополита Петра Ратенського, родом з Волині, відомо, що його в сім років батьки віддали «книг учитися». Осередки освіти виникали й при дворах князів.

Знахідки берестяних грамот, бронзових та кістяних писал переконають, що писати вміли і можновладці, і простолюди, а книжна наука розвивалася в різних частинах галицької та волинської земель. Берестяні грамоти, наприклад, знайдено в Звенигороді та Бересті, а бронзові писала для воскових табличок – у Галичі, Звенигороді, Перемишлі, Острозі.

У волинсько-галицьких землях було створено й переписано багато книжок. Велика книгописна майстерня діяла при дворі племінника короля Данила – князя Володимира Васильковича – книжника й філософа, рівного якому, як сказано в літописі, «не було у всій землі, і після нього не буде». Літопис розповідає, що князь робив щедрі дарунки церквам у своїх містах – Володимирі, Бересті, Більську, Кам'янці. Дарував він коштовності й церквам інших князівств. Оправу найдорожчих книг місцеві ремісники прикрашали коштовними тканинами, металевими накладками, оздобленими емаллю.

Найвидатнішою пам'яткою літописання Волинсько-Галицької держави є *Галицько-Волинський*

▲ Дощечка з алфавітом і писала

Берестяні грамоти – пам'ятки писемності, матеріалом для яких слугувала кора та луб беріз – берест. Через недовговічність матеріалу до нашого часу дійшло таких пам'яток небагато, хоч зміст збережених свідчить про їх поширеність у період XI–XV ст. Берестяні грамоти – це здебільшого ділові документи (доручення, розпорядження, боргові зобов'язання, листи тощо). Прикметно, що серед берестяних грамот пощастило знайти й аркуші з вправами.

▲ Звенигородська берестяна грамота. XII ст.

літопис (хроніка). На відміну від інших літописів, його текст не поділений на датовані записи, а складається з окремих оповідей про воєнні походи та інші події. Ця пам'ятка – єдине історичне джерело, з якого довідуємося про події у Волинсько-Галицькій державі та її відносини із сусідами у всій повноті деталей та подробиць.

Як і інші історико-літературні праці того періоду, літопис увібрав у себе відомості з давніших книг, створених як місцевими книжниками, так і чужоземцями. Створюючи свою хроніку, автор звертався до текстів князівських літописців, воїнських повістей, документів із княжих архівів. Дослідники вбачають зв'язок тексту Галицько-Волинського літопису з візантійськими хроніками Георгія Амартола та Іоанна Малали, «Історією Іудейської війни» Йосифа Флавія та ін.

Літопис має дві частини. У першій ідеться про події в Галицькій землі від 1205 р. до кінця 50-х років XIII ст. Вона є, власне, життєписом князя Данила Романовича. З яскравими деталями літописець розповів про сумну долю малолітніх синів князя Романа, боротьбу Данила Романовича проти синів новгород-сіверського князя Ігоря й княгині Ярославни, дочки Ярослава Осмомисла, та утвердження Данила в Галичі. З літопису довідуємося про боротьбу Данила Романовича за батьківський стіл з місцевим боярством, польськими та угорськими володарями. Данила оспівано як «доброго, хороброго й мудрого князя, славу якого можна порівняти зі славою Святослава Ігорьовича та Володимира Великого».

Літописець Данила Романовича часто звертався до народної творчості, свідченням чого, є, зокрема, легенда про євшан-зілля, яку знаєте з попередніх уроків.

Друга частина Галицько-Волинського літопису пов'язана з Волинською землею й волинськими князями. У ній оповідається про події 1261–1292 рр. Як вважають дослідники, цю частину

літопису створено при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя.

У чому цінність берестяних грамот як історичних джерел? Чому саме ці пам'ятки слугують підставою для висновку про поширеність освіти серед тогочасного населення? Де й коли було створено Галицько-Волинський літопис? Чим Галицько-Волинський літопис подібний до літописів, створених у Києві, а чим відрізняється від них?

Прочитайте уривок з Галицько-Волинського літопису про Володимира Васильковича. Які риси характеру князя викликають захоплення літописця? Пригадайте фрагменти з літопису про військову звитягу та дипломатичний хист князя-короля Данила Романовича. Чи відрізняється оцінка Володимира Васильковича та Данила Романовича? Чи можна твердити, що зображені князі постають у уяві літописця як ідеальні володарі? Про які два ідеали правителя йдеться?

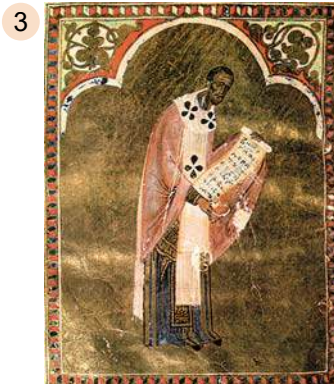
«Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги... Говорив він ясно словами зі Святих книг, тому що був філософ великий. І ловець він був умілий і хоробрий. Був він кроткий, смиренний, незлобливий, справедливий, не загребуций, не лживий, злодійство ненавидів, а пиття не пив хмільного зроду. Приязнь же він мав до всіх, а особливо ж до братів своїх, у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірній, і страху Божого сповнений. Особливо ж старався він про милостиню, і про монастирі подбав, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многі він спорудив.

На весь бо церковний чин і на церковників одкрив був йому Бог серце і очі, і не затьмарював він ума свого п'янством, і кормителем він був ченцям, і черницям, і вбогим, і всякому стану він яко улюблений отець був.»

2. Якими пам'ятками образотворчого мистецтва уславилася доба Волинсько-Галицької держави?

За доби роздробленості та монгольського лихоліття зв'язки місцевого іконопису з візантійською традицією почали слабнути. Художники, не відкидаючи візантійських канонів, дедалі впевненіше творили власну іконописну школу. Окрім Києва, іконописне малярство активно розвивалося в Галичині та на Волині – виникають мистецькі осередки, тому й не дивно, що більшість пам'яток, які дійшли до нас, походять саме звідти.

Перші ікони, про це вже йшлося, привозили на Русь із Візантії. Восени 2000 р. в Луцьку було знайдено шедевр константино-

▲ 1 – Холмська ікона Богородиці; 2 – Дорогобузька ікона Богородиці. Виявлена у 80-х роках XX ст. в церкві Успіння Богородиці в селі Дорогобуж на Рівненщині, що тоді не діяла; 3 – Святий Іоанн Златоуст. Мініатюра з перемишльського архиєрейського служебника. Між 1220 і 1225 р.

польського малярства XII ст. – ікону Богородиці. На думку дослідників, ікона потрапила до Холма в період заснування й розбудови міста в 40-х роках XIII ст. за князя Данила Романовича і від XVII ст. відома як Холмська ікона Богородиці. Її виконано на трьох кипарисових дошках. Чудотворна ікона Божої Матері Холмської – найдосконаліша за мистецьким рівнем візантійська ікона константинопольської школи, збережена в Україні.

Найвидатнішою та найхарактернішою пам'яткою малярської культури Волинсько-Галицького князівства є Дорогобузька ікона Богородиці, створена в останній третині XIII ст. на Волині. Майстер, автор цієї ікони, був добре обізнаний як із сучасною йому технікою іконопису, так і з візантійською традицією. Монументальні розміри (збереглися лише фігури Богородиці та Христа) вказують, що це була ікона заввишки до 1,5 м.

Продовженням малярської традиції дорогобузької ікони є збережені в церкві Параскеви в Даляві на Лемківщині (нині Польща) постаті архангелів Михаїла та Гавриїла. Особливістю цих ікон є зображення постатей на повний зріст (знизу зображення втрачено) – риса, не властива візантійському мистецтву, на традиції якого спиралися майстри іконопису Руси-України. Далявських архангелів датують першою половиною XIV ст. і зараховують до перемишльського мистецького осередку.

Найвизначнішими зразками волинсько-галицького книжкового малярства XIII ст. є мініатюри перемишльського архиєрейського служебника, Оршанського та Холмського Євангелій.

▲ Сторінка із заставкою (1) та мініатюри (2) XVI ст. з Холмського Євангелія

Що визначало розвиток образотворчого мистецтва у Волинсько-Галицькій державі?

Роздивіться зображення пам'яток, прочитайте коментар до них на с. 142 та, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/5wI99gLQ> або кодом, перегляньте відео. Про які нові риси в архітектурі свідчать пам'ятки, про які довідалися? Поясніть появу цих рис, спираючись на історичний контекст доби. Що найбільше вразило в розповіді про вежу в Столп'є?

▲ Вежа в Кам'янці (нині Білорусь). Її споруджено за князя Володимира Васильковича

▲ Вежа в Столп'є (нині Польща). Спорудження вежі припадає на 40-ві роки XIII ст., коли Холм розбудовував Данило Романович

У XIII ст. на Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд – кам'яні оборонні вежі (за походженням і типом – західноєвропейський донжон). До нашого часу збереглися вежі поблизу м. Холма (у селі Столп'є, що нині на території Польщі) та в Кам'янці (нині Білорусь). За призначенням вежі були дозорними, проте їх використовували й для ведення далекого бою із широким радіусом обстрілу. Окремі яруси та приміщення правили за житло.

Роздивіться зображення архангелів Михаїла та Гавриїла в церкві Святої Великомучениці Параскеви в Даляві (нині територія Польщі). Чому на підставі цих пам'яток учені зробили висновок про формування на українських землях власних іконописних традицій? Як думаєте, із чим це було пов'язано? Яке твердження вважаєте більш слушним: про конкуренцію Руси-України та Волинсько-Галицької держави з Візантією в політичному й культурному житті чи про зміну орієнтації культури за часів Волинсько-Галицької держави на західноєвропейський напрям?

Висловіть свої враження про урок, доповнивши твердження: *Із пам'яток культури Волинсько-Галицької держави мене найбільше вразила розповідь про... тому що...*

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) створення Галицько-Волинського літопису (хроніки); б) спорудження Софійського собору в Києві; в) будівництво Успенського собору в Галичі.
2. Позначте на контурній карті місця, звідки походять або де розташовані найвідоміші пам'ятки культури доби.
3. Чому більшість тогочасних митців були діячами церкви? Аргументуйте висновок про роль церкви в тогочасному суспільстві.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/TwUYq04o> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 26. Проєкт та узагальнення з теми «Волинсько-Галицьке князівство (Королівство Руське)»

Проєкт Опрацьовуючи матеріал з теми, ви мали можливість замислитися про роль особистості в історії. Постаті творця Волинсько-Галицької держави князя Романа Мстиславовича, його синів Данила та Василька Романовичів, Данилового сина Лева та онука Юрія I Львовича й інших володарів тієї доби переконують, що наслідки вчинків історичних діячів визначають долі людей і територій багато десятиліть чи навіть століть.

Оцінці масштабу особистості на тлі епохи присвячено проєкт із теми «Життєпис». Його мета – укласти біографію короля Данила Романовича на підставі свідчень з історичних джерел та аналізу історичних фактів, про які довідалися під час вивчення теми й роботи над завданням. Результатом проєкту має бути створений на основі біографічної анкети Данила Романовича, укладеної за запропонованою нижче схемою, текст обраного вами жанру про нього як про історичного діяча.

Уявіть, що ви маєте змогу подати заявку на участь у міжнародному конкурсі з обрання назви для тільки-но відкритої у Всесвіті нової планети. (Хіба ж не чудово, якби далеко-далека планета, яку видно яскравою зіркою на нашому небосхилі, носила ім'я видатного діяча української історії, першого короля і засновника міст?) Щоб переконати конкурсну комісію, ви маєте не лише докладно познайомити з особистістю Данила Романовича, а й презентувати його постать яскраво та креативно. Саме тому його біографія може бути втілена в нетрадиційному форматі: як автобіографія (розповідь історичного діяча про самого себе), уявне інтерв'ю, сторінка в соцмережах, розповідь про нього засобами різних предметів (якщо оберете математику, то про Данила Романовича розкажіть умовами задач; якщо вас більше захоплює географія, створіть розповідь про володаря Королівства Руського з погляду мандрівників, які в різні часи подорожували теренами України, натрапляючи на місця, що бережуть пам'ять про нього; якщо ж вас приваблює література, познайомте з постаттю українського короля в літературних творах різних жанрів – складених вами загадках, афоризмах, віршах чи навіть п'єсі тощо). Коли визначитеся з формою життєпису, дійдіть згоди, як саме виконуватимете завдання: у групах, загальному чаті чи у спільному файлі.

Щоб не пропустити важливі історичні свідчення та факти, спершу заповніть таблицю.

Король Данило Романович – видатна постать історії Руси-України

Анкета історичного діяча	Свідчення джерел	Історичні факти
Роки життя	Із розповіді літописця про події 1205 р.: «По смерті великого князя Романа, вікопомного самодержця всієї Руси... велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, Данило, чотирьох літ, а другий, Василько, двох літ».	
Що відомо про походження, соціальне становище, батьків	«У той же час прислав Папа послів достойних, що принесли Данилові вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: "Сину! Прийми од нас вінець королівства"».	
Що відомо про дитинство	«Княгиня ж Романова Анна, узявши дітей своїх, утекла в город Володимир... А назавтра княгиня Анна... вчинила раду з воєводою Мирославом, із дядьком, і на ніч утекли вони в Ляхи. При цім Данила узяв дядько перед себе і вийшов із города, а Василька взяв піп Юрій... і вийшов із города дірою городської стіни».	
Як здобув владу	«О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемянних князів владу?» – то вони, вигукнувши, сказали: "Се єсть державець наш, Богом даний!". І пустилися вони до нього, яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як спраглі води до джерела».	
Які діяння промовляють про нього як про державного діяча	«Данило мав рать з Куремсою й ніколи не боявся Куремси, ніякого зла не міг йому заподіяти Куремса».	

Анкета історичного діяча	Свідчення джерел	Історичні факти
Які вчинки свідчать про нього як про людину	«Сам Данило тим часом скликав віче, зоставшись з вісімнадцятьма отроками вірними і з Дем'яном, тисяцьким своїм, і сказав їм, галичанам: “Чи ви будете вірними мені, щоб пішов я на ворогів моїх?”. І вони вигукнули: “Вірні ми єсмо Богу і тобі, господину нашому! Виступай з Божою поміччю!”. А соцький Микула сказав: “Господине! Не подушивши бджіл – меду не їсти”».	
Що відомо про його характер	«І, порадившись з братом своїм, поїхав Данило до Батия, кажучи: “Не дам я пів отчини своєї, а їду до Батия сам”».	
Із ким із діячів контактував	«Прислав король угорський Бела IV вісника, кажучи Данилові: “Візьми дочку мою за сина свого Льва”».	
Які пам'ятки свідчать про нього	 <p>▲ Вежа у Столп'є, споруджена за часів Данила Романовича. Сучасна світлина</p>	
Які свідчення залишилися про його зовнішність	«Сам же Данило їхав поруч із королем за звичаєм руським: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло позолочене, стріли й шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, аж дивно було, а жупан із тканини грецької широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом».	

Анкета історичного діяча	Свідчення джерел	Історичні факти
Що відомо про його дітей та нащадків	Із листа Юрія II до великого магістра Тевтонського ордена: «...наші найдорожчі попередники, а саме Роман, Данило, Лев, Юрій та Андрій... звикли укладати та скріплювати союз постійного, усякого можливого миру та згоди, що видно з документів цих же наших попередників».	
Які мистецькі твори йому присвячені	 <p>▲ Обкладинка видання повісті Катрі Гриневичевої «Шоломи в сонці»</p>	
Як оцінювали його діяльність сучасники	«Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком».	
Як оцінюють його діяльність історики	Зі статті П. Грицака в «Енциклопедії українознавства»: «Винятково здібний володар, Данило об'єднав на якийсь час західні українські землі; він збудував ряд нових міст (Холм, Львів), реформував військо, приборкав боярство. Під його владою поширилися західні культурні впливи, прищеплювалися західні державні й адміністративні форми».	

Обмірковуюючи висновки про роль Данила Романовича в історії Волинсько-Галицької держави, беріть до уваги поради, викладені в пам'ятці.

Як давати оцінку історичній постаті

1. Коли жила ця людина; до якої суспільної групи належала; у яких подіях брала участь; чим уславилася.

2. Якщо постать є державним діячем, то за якого часу він мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її.

3. Схарактеризуйте вдачу історичного діяча. Які обставини вплинули на формування його характеру?

4. Висловіть ставлення до історичного діяча, беручи до уваги його вчинки й справи (якими з них ви захоплюєтеся, а які не схвалюєте; як ставитеся до засобів, якими він досягав мети).

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

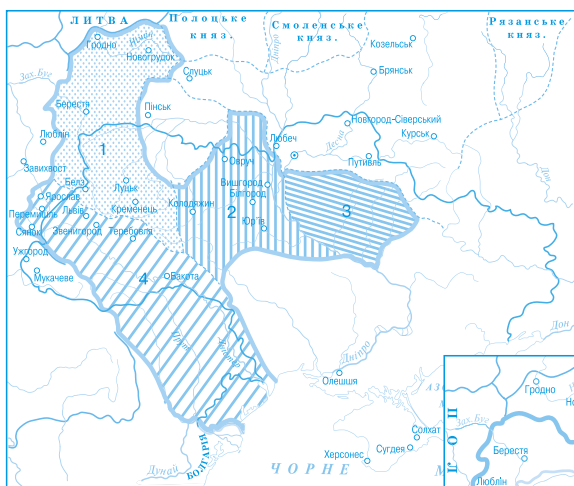
1. Описуючи битву на річці Калці, літописець зазначає, що Данило Романович «поранений був у груди. Але через молодість й одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ». Спростуйте повідомлення літописця, адже відомо, що Данилові було чотири роки, коли помер його батько. Обчислення позначте на лінії часу. Сучасником яких відомих вам історичних діячів був Данило Романович?

2. За датами встановіть події з історії Волинсько-Галицької держави:

а) 1199 р.;	г) 1253 р.;
б) 1223 р.;	д) 1340 р.;
в) 1238 р.;	е) 1349 р.
г) 1241 р.;	

3. Виконайте завдання до картосхем на с. 148.

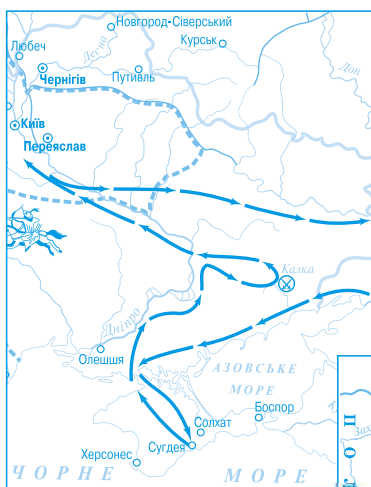
- 1) Якими цифрами позначено князівства, об'єднані під владою Романа Мстиславовича в 1199 р.? (картосхема 1)
- 2) Доповніть твердження. За картосхемою «Волинсько-Галицька держава в першій половині XIV ст.» можна назвати / визначити, пояснити... (картосхема 2)
- 3) У які роки відбувалися позначені на картосхемах походи монголів на Русь? (картосхеми 3, 4)

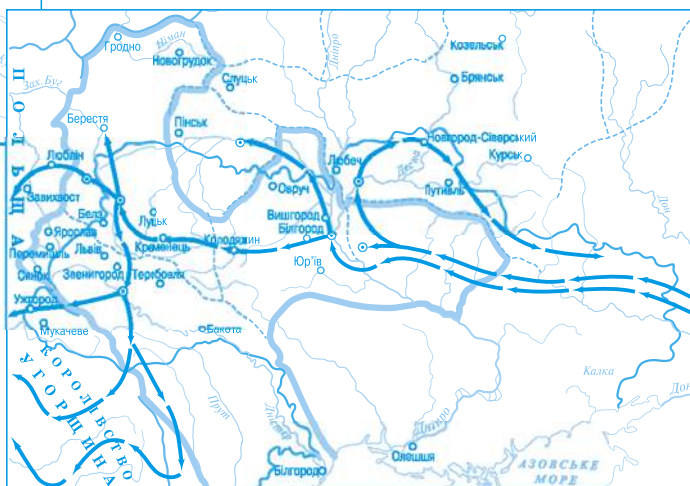
Картосхема 1

Картосхема 2

Картосхема 3

Картосхема 4

Розділ 5

Руські землі у складі східноєвропейських держав у другій половині XIV — на початку XVI ст. Кримське ханство

§ 27. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства

Роздивіться зображення замку в Луцьку, який символізує нову добу в історії України. Чим відрізняється ця фортеця від укріплень часів Русі? Які нові архітектурні деталі привертають увагу? До яких споруд, відомих вам з попередніх уроків, подібний замок? Із чим пов'язане формування нових архітектурних традицій?

Більшість українських земель протягом другої половини XIV ст. були підпорядковані Великому князівству Литовському. Галичина опинилася у складі Польського королівства. Саме тому історики називають цей період *литовсько-польською добою*.

1. Як українські землі ввійшли до складу Польщі та Литви?

У 1349 р. за землі Галичини розгорілася справжня війна. Тоді польський король Казимир III за підтримки свого племінника — угорського короля Лайоша (Людовика) — організував великий

похід на волинсько-галицькі землі. Він захопив найбільші міста, крім Луцька, інкорпорувавши Галичину й частину Волині до Польської держави. Війна точилася зі змінним успіхом. У 1370 р. помер Казимир III, і польським королем став угорський король

Інкорпорація – включення до свого складу, приєднання.

Людовик. Усупереч польсько-угорській домовленості 1350 р. українські території, що їх відвойовував у Любарта Гедиміновича Казимир, опинилися під владою Угорщини.

Спершу землею управляв угорський урядовець, а з 1372 р. – родич угорського короля, сілезький князь Владислав Опольський, який називав себе «господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержцем» та карбував власні гроші. Проте війна між Польщею, Угорщиною та Литвою за галицькі землі точилася до 1377 р. й завершилася тим, що Галичина з Белзькою землею та Холмщиною опинилася під владою ставленика угорського короля. У 1387 р. польська королева Ядвіга (дочка Людовика) вигнала з Галичини угорських правителів й остаточно приєднала ці землі до Польщі.

У 1434 р. на українських землях у складі Польщі створено Руське воєводство з центром у Львові, а в 1462 р. – Белзьке з центром у Белзі. У 1434 р. на Західному Поділлі постало Подільське воєводство з центром у Кам'янці.

Інші українські терени змогли приєднати до своїх володінь литовці. Ви вже знаєте, що першою під владою литовської династії опинилася Волинь. Не пізніше 60-х років XIV ст. під контроль Вільна – столиці Великого князівства Литовського – перейшли Київщина з Переяславщиною, Сіверщина та Поділля.

▲ Литовський важкоозброєний вершник і піхотинець (реконструкція)

Утвердження влади великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича в цих землях деякі тогочасні джерела пов'язували з битвою між литовсько-українським військом та ординцями на Синіх Водах 1362 р. (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу).

Приєднання українських земель перетворило Литовське князівство на велику державу, яку історики називають *Великим князівством Литовським*. До кінця XIV ст. вона була федерацією земель-князівств, серед яких і Київського, Новгород-Сіверського, Волин-

ського, Подільського. Кожним із них, як і колись, правив удільний князь, щоправда, тепер уже не з династії Рюриковичів, а з литовської – Гедиміновичів. Київським і новгород-сіверським володарями, зокрема, стали сини великого князя – Володимир і Дмитро-Корибут Ольгердовичі. На Волині княжив молодший брат Ольгерда Любарт, а після нього – Любартів син Федір, на Поділлі володарювали племінники Ольгерда – князі Коріатовичі. Нові князі швидко перетворювалися на українських князів литовської династії.

Розподіліть назви українських земель відповідно до назв держав, у складі яких вони перебували наприкінці XIV ст.: а) Галичина; б) Західна Волинь; в) Київщина; г) Поділля; ґ) Східна Волинь; д) Переяславщина; е) Чернігово-Сіверщина.

Литва	Польща

Складіть хронологічні ланцюжки подій, унаслідок яких українські землі опинилися в складі Литви та Польщі. Обравши по одній події з кожного ланцюжка, прокоментуйте її причини та наслідки.

Попрацюйте з історичною картою на с. 152. **1.** Порівняйте межі розселення українців у XV ст. із сучасними кордонами України. **2.** Визначте українські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського наприкінці XIV ст. **3.** Із якими державами межувало Велике князівство Литовське на заході, півночі та півдні? **4.** У складі яких держав перебували Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Буковина, Закарпаття? **5.** Які адміністративні одиниці створено на теренах Галичини та Західного Поділля? Коли це відбулося?

Прочитайте замітку та на її підставі з'ясуйте особливості суспільно-політичного становища українських земель у складі Великого князівства Литовського. Поміркуйте, чи є підстави називати державу Литовсько-Руською. Наведіть два-три аргументи.

«**Перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського характеризують низкою особливостей. Українці й білоруси становили 90 % населення держави й мали на литовців помітний вплив. Литовці, зокрема, переймали від місцевого населення військову організацію та способи оборони, особливості зведення фортець, традиції господарювання й володарювання. Поширення поміж литовської знаті набуло й християнство. Тогочасна українська мова стала мовою великокняжого двору й державної канцелярії. Тому-то литовську владу місцеве населення не сприймало як чужу.**

▲ Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV – початок XVI ст.)

Зміцненню авторитету литовських князів сприяли їхні шлюби з місцевими князівнами. Але найістотнішою особливістю перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського було те, що литовці дозволяли місцевій знаті обіймати найвищі адміністративні посади. Князі та бояри ставали на службу до великого князя литовського, за що за ними закріплювали їхні родові землі. На місцях залишалася вся попередня система управління. У державній організації та суспільному устрої Великого князівства Литовського знайшов продовження державний лад Руси-України. До кінця XIV ст. на наших землях існували великі та малі удільні князівства, які й уособлювали збереження державних традицій. ►►

Прочитайте замітку та перегляньте відео, перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/UwAYXTUK> або кодом. Що довідалися про історичні місця в Києві, які бережуть пам'ять про литовську добу в історії української столиці? Запропонуйте план екскурсії такими місцями пам'яті, сформулювавши до кожного ланцюжок запитань «Хто?», «Що?», «Де?», «Коли?», «Чому?» тощо.

«Про тяглість державних традицій Руси-України за литовського правління свідчить, зокрема, князювання нащадків Ольгерда в Києві. Від 1363 р. у Києві князував Володимир Ольгердович. Охрещений матір'ю за православним обрядом, вихований на слов'янських звичаях і традиціях, литовський князь не був сприйнятий у Києві як чужинець і швидко порозумівся з місцевим боярством. Він організував кілька походів на південь проти кочових орд. Унаслідок успішних воєнних операцій ординців відтіснили до узбережжя Чорного та Азовського морів. Це сприяло відродженню занепадої за часів монгольського лихоліття Київщини.

▲ Володимир
Ольгердович.
Художник
А. Слапшис

Виявом економічної могутності та прагнення позбутися залежності від Вільна було карбування Володимиром власної монети. Київський князь почувався незалежним володарем. Це підтверджує і його титул: у документах Володимир Ольгердович іменував себе «з Божої ласки князем київським». ►►

2. Що передбачала Кревська унія? Яка доля спіткала галицькі та волинські землі після укладення Кревської унії?

Зміни в становищі українських земель у складі Великого князівства Литовського почали відбуватися з приходом до влади

Ягайла Ольгердовича. Польські можновладці запропонували Ягайлу одружитися з королевою Ядвігою і стати їхнім королем. Причиною цієї пропозиції була загроза обом державам з боку Тевтонського ордену. Ягайло погодився, і Литва з Польщею в **1385 р.** в м. Крево (нині територія Білорусі) уклали державно-політичний союз, відомий в історії під назвою *Кревської унії*. Угода між литовською та польською знаттю передбачала перехід у католицизм Ягайла, його родичів і всіх литовців, шлюб Ягайла з Ядвігою та приєднання Великого князівства Литовського до Польської держави.

У лютому 1386 р. Ягайло прийняв католицизм, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем. Так було засновано династію Ягеллонів. Незабаром до католицизму було прилучено й Литву – останню язичницьку країну в Європі (за винятком Жемайтії, яка перейшла в католицизм 1413 р.). Щоправда, цілком утілити укладену в Крево угоду й «навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської» Владислав II Ягайло так і не спромігся, бо знайшов затятого прихильника державної незалежності Литви в особі племінника Ольгерда – Вітовта Кейстутовича.

▲ Ядвіга та Ягайло.
Художник А. Слапшис

▲ Троцький замок
(нині Тракай у Литві) – резиденція
великих князів литовських

За Острівською угодою 1392 р. Ягайло мав повернути Вітовту всі батьківські землі (передовсім Троцьке князівство), Вітовт ставав пожиттєвим намісником Ягайла в Литві, який зберіг за собою верховну над нею владу як великий князь литовський. Незабаром Вітовт почав використовувати титул великого князя литовського.

За правління Вітовта (1392–1430) багатьох литовських князів, які мали уділи на українських землях, було позбавлено володінь. Протягом попередніх років вони почувалися у своїх

уділах як самостійні правителі. Їхня залежність від великого князя литовського обмежувалася сплатою щорічної данини, визнанням його своїм зверхником та зобов'язанням за потреби надавати збройну допомогу. Самостійність удільних князівств непокоїла Вітовта, тож він намагався ліквідувати найбільші з них. Протягом 1393–1395 рр. були позбавлені уділів Дмитро-Корибут у Новгороді-Сіверському, Федір Коріатович на Поділлі, Володимир Ольгердович у Києві.

Авторитет Вітовта помітно зріс після Грюнвальдської битви 1410 р., у якій об'єднана армія держав Центрально-Східної Європи завдала нищівної поразки лицарям Тевтонського ордену. У 1413 р. в замку Городло (на річці Західний Буг) на спільному польсько-литовському сеймі Ягайло та Вітовт уклали чергову унію – *Городельську*. Угода ще раз підтверджувала польсько-литовське об'єднання в одну державу «на вічні часи», водночас проголошуючи збереження великокнязівського столу в Литві. Вітовта було визнано довічним володарем Литви під зверхністю польського короля. Унія також передбачала запровадження у Великому князівстві Литовському адміністративно-територіального устрою на взірць устрою Польського королівства. Спеціальні статті унії передбачали призначення на вищі урядові посади Великого князівства Литовського тільки литовців-католиків.

Після смерті Вітовта 1430 р. великим князем литовським проголосили *Свидригайла Ольгердовича*. Відбулося це всупереч умовам Городельської унії, за якими для затвердження кандидатури на цю посаду потрібна була згода Польщі. Орієнтація Свидригайла на українську та білоруську знать спричинила невдоволення литовців, і за підтримки Польщі великим князем литовським було проголошено брата Вітовта – *Сигізмунда*. Спроба усунути Свидригайла від влади 1432 р. обурила прихильників князя. Вони відмовилися визнавати владу Сигізмунда. За словами літописця, «князі руські й бояри посадили князя Свидригайла на Велике князівство Руське».

Подією, що визначила долю династичної війни, стала битва під Вількомиром (нині м. Укмерге в Литві) у 1435 р., де Свидригайло зазнав поразки. У 1440 р. новий литовський володар Казимир Ягеллончик відновив удільні Київське й Волинське князівства. Київським князем став Олелько (Олександр), син усунутого Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича, волинським – Свидригайло. Однак зміцнення українських князівств

суперечило політиці Литви й Польщі. Саме тому відновлені князівства незабаром ліквідували (Волинське – 1452 р., по смерті Свидригайла, а Київське – 1471 р., по смерті Семена Олельковича), а землі передали литовським намісникам.

Які події спричинили Кревську унію? Що вона передбачала? Яку реакцію викликала угода з боку прихильників ідеї незалежної Литви? Якими були результати політики великого князя литовського Вітовта щодо українських земель? Що спричинило виступ литовсько-руської знаті на чолі з князем Свидригайлом? Як він відбувався, які мав наслідки?

Яка історична постать у матеріалах уроку зацікавила найбільше? Що хотіли б дізнатися про цього діяча?

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) остаточна ліквідація Київського удільного князівства; б) Кревська унія; в) початок правління в Київському князівстві Володимира Ольгердовича.

2. Які уривки з тогочасних джерел стосуються історії українських земель у складі Великого князівства Литовського:

а) «І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його...»;

б) «Упокоївся Семен Олелькович... Після його смерті Казимир, король польський... не посадив уже там Семенового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви... ляха, якого не хотіли кияни... одначе, будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи»;

в) «Нині сидить... і холопом себе називає! О, лиха ти, честь татарська!»;

г) «Навік приєднати усі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської»?

3. Чому князювання Володимира Ольгердовича сучасники сприймали як продовження традицій державного ладу Руси-України?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/iwUYeuhs> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 28. Українські землі у складі Угорщини, Молдови та Московії

Роздивіться ілюстрації на с. 157 та прочитайте коментар до них. Знайдіть на історичній карті на с. 152 місто, де розташований зображений на світлині замок. Які архітектурні риси зумовлені його розташуванням, призначенням та політичними намірами володаря, який його заклав? Спираючись на другу світлину, уявіть, яким було життя за мурами замку. Яким, на вашу думку, було призначення будівлі за угорського володарювання?

1. Що визначало становище українських земель у складі Угорщини та Молдови?

Скориставшись міжусобицями, які почалися після смерті Володимира Великого, угорський король Стефан I почав захоплювати землі Закарпаття, а його наступники титулували себе

▲ 1 – Замок у Мукачевому. Архітектура замку складалася впродовж кількох століть. Найдавніші муровані споруди замку, зокрема квадратну вежу-донжон, збудував князь Федір Коріатович наприкінці XIV ст. Пізніші перебудови помітно змінили первісний вигляд замку; 2 – Зал Тронної ради часів господаря Стефана Великого. Експозиція історичного музею в Сучаві

«князями русинів». Територію було поділено на адміністративно-територіальні округи – комітати. На початку XIII ст. землі Закарпаття перейшли до рук угорських магнатів – представників знатних родів, великих землевласників. Наприкінці XIV ст. до закарпатських земель виявляли інтерес литовські князі, однак верховна влада над ними належала угорському королю.

Один з нащадків Гедими́на, Федір Коріатович, разом із братом Василем під тиском Вітовта втік із Поділля на Закарпаття. Тут отримав від угорського короля у володіння Мукачеве та комітат Берег. Князь Федір Коріатович опікувався церковним життям. За його владарювання на Чернечій горі під Мукачевим розбудовано монастир з бібліотекою, зведено дерев'яну церкву. У ті роки поживалося господарське життя краю. Важливого значення набув мукачівський ярмарок (перша згадка 1348 р.). Від початку XV ст. він проводився щорічно. За князя відбулася перебудова місцевого замку за європейським зразком. У 1526 р., після поразки угорського війська від турків у битві під Могачем, Закарпаття поділили між собою князівство Трансильванія та Священна Римська імперія, у якій правили імператори з австрійської династії Габсбургів.

Коли в 1359 р. виникло Молдовське князівство, Буковина та Бессарабія потрапили під владу молдовських господарів

(князів). Наприкінці XIV – у першій половині XV ст. територію Північної Буковини (тоді її називали Шипинською землею) було переділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського боярства. Старости посідали високе становище в державі як члени боярської ради при господареві Молдови. Центром однієї з волостей був Хотин (у Північній Бессарабії), який став важливим осередком торгівлі. Саме там, на правому березі Дністра, розбудовано замок-фортецю, що за господаря Штефана III Великого (1457–1504) набуває грандіозного вигляду. У кінці XIV ст. під владу Молдовії потрапила Південна Бессарабія. Однак уже в 1484 р. турецькі війська захопили фортецю Білгород (нині Білгород-Дністровський) і поширили владу на весь регіон. У 1538 р. Молдовське князівство потрапило під владу Османської імперії.

Як склалася історична доля Буковини та Закарпаття? Якою була участь у тогочасних подіях Федора Коріатовича?

Попрацюйте з історичною картою на с. 152. Прокоментуйте територіальні та адміністративні зміни, що відбувалися на українських теренах упродовж XIV – першої половини XVI ст. Якими цифрами на картосхемі позначено українські землі, що перебували у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства та Молдовського князівства в середині XV ст.?

2. Чим закінчилося литовсько-московське протистояння наприкінці XV – на початку XVI ст.?

Від 80-х років XV ст. розпочалися війни між Московією та Великим князівством Литовським. Велике князівство Московське під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські та білоруські землі. Прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали впродовж кількох десятиліть. На початку XVI ст. кілька дрібних удільних князів Чернігово-Сіверщини за власним бажанням перейшли під владу держави Івана III (1462–1505), більшість же опинилася в складі Великого князівства Московського внаслідок збройних протистоянь. Літописець про ті події писав: «Багато міст і сіл підкорили, чимало людей мечам і вогню піддали, інших у полон забрали». Унаслідок воєнних дій 1500–1503 рр. до держави Івана III перейшли всі сіверські міста, зокрема Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч та ін.

1507 р. московський цар розв'язав нову війну проти Великого князівства Литовського. Воєнні дії то загострювалися, то вщухали. Так, навесні 1513 р. київський воевода Юрій Радзивілл разом із кримськотатарським військом спробували, як видно з листа великого князя литовського Сигізмунда I Старого, «відвоювати Україну» – ідеться про виправу союзників до Чернігова, Новгорода-Сіверського, Радогоща, Стародуба, Брянська.

Під час кампанії 1514 р. московське військо захопило білоруський Смоленськ і рушило під Оршу – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільном і Москвою. Назустріч московитам вирушило 30-тисячне українсько-білорусько-литовське військо на чолі з князем Костянтином Острозьким. Основу 80-тисячного московського війська становила кавалерія. Проте князь Костянтин удався до військових хитрощів: зімітувавши відступ і завівши московитів у пастку під залп своєї артилерії, полководець здобув перемогу.

Якою була участь у тогочасних подіях Костянтина Острозького? Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Доберіть з тексту речення, якими доречно прокоментувати згадані події.

«1. ...Була битва велика між Литвою та Москвою на річці Ведроши, де Москва побила Литву та багато панів у полон узяла... У той же рік московський цар побрав війною усю Чернігово-Сіверську землю, з головними містами: Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Чернігів, Путивль – та інших 60 міст було взято.

2. ...Великий князь московський узяв град Смоленський. Король Сигізмунд... послав свого великого воєводу, славного і великорозумного гетьмана князя Костянтина Івановича Острозького... Самі себе не щадили, і проти великої ворожої армії стали, і вдарили, і багатьох людей війська того вразили, і погубили вісімдесят тисяч, а інших живими в полон узяли. >>

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментар до них й уривок з листа римського легата в Польщі до Папи Римського в 1514 р. Яка постать об'єднує обидва історичні джерела? Чому художник вирішив зробити героєм своєї картини князя Острозького? У чому цінність картини як історичного джерела? Які факти в листі свідчать про полководницький хист Костянтина Острозького? Що закидав легат князеві? Чи завадило це Костянтину Острозькому обіймати найвищі посади у Великому князівстві Литовському? Про що це свідчить? Чи суперечать свідчення картини та листа одне одному?

>> Князь Костянтин... може бути названий кращим воєначальником нашого часу... У себе вдома він благостивіший за Нуму, відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа і видатних чеснот, це те, що він схизматик (православний), і якби його вдалося повернути до лона святої матері-церкви, за ним потяглося б безконечне число люду, настільки багато серед своїх важить його ім'я і авторитет. >>

▲ 1 – Князь Костянтин Острозький на фрагменті картини «Битва під Оршею»; 2 – Картина «Битва під Оршею» з Національного музею у Варшаві. Близько 1530 р. Припускають, що автор картини – очевидець битви. Невідомий художник з дивовижною ретельністю відтворив одяг й озброєння, риси облич та зачіски, жести й рухи, бойові порядки учасників битви, зобразивши їх усіх у дії та зберігши панорами битви, її напруження та розмах

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/YwAYVQeH> або кодом, довідайтеся докладніше про історію Хотинської фортеці та доповніть коментар до світлин з її зображеннями. Поділіться найцікавішими деталями з однокласниками та однокласницями.

▲ Хотинська фортеця. Сучасні світлини

У другій половині XV ст. істотної перебудови зазнала Хотинська фортеця – неприступна твердиня в середній течії правого берега Дністра (Чернівецька обл.). Фортеця має потужні мурі, товщиною в деяких місцях до 5 м, і п'ять веж. Висота мурів сягає 40 м. Найдавніша мурована частина Хотинської фортеці збудована в XIII ст. Молдовський господар Штефан III Великий збільшив площу фортеці, прибудував нові ділянки мурів тощо. Стіни фортеці стали товстішими, а башти – вищими.

Обміркуйте причини територіальних змін, що відбувалися впродовж XIV–XV ст. на українських теренах. Поділіться припущеннями, яка з них була основною.

1. Складіть хронологічну задачу про одну з подій, про яку довідалися на уроці.

2. Укладіть галерею історичних портретів діячів доби, даючи коротку характеристику кожному за планом: 1) коли жив; 2) у яких подіях брав участь; 3) які наслідки його діянь.

3. Коли та внаслідок яких подій українські землі опинилися у складі Угорщини, Молдови та Московії?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/twUYrpkd> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 29. Кримське ханство. Держава Феодоро

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. До історичної спадщини яких народів належать зображені пам'ятки? Як ви думаєте, чи мали вони вплив на формування української культури? Як саме цей вплив відбувався? Як ви розумієте поняття «культурне розмаїття»? Наскільки воно важливе в сучасному світі?

▲ 1 – Генуезька фортеця в Судаку. Сучасна світлина;
2 – Ханський палац у Бахчисараї. 1532–1764 рр. Головний корпус палацу. Споруда була резиденцією династії правителів Кримського ханства. Сучасна світлина

1. Як і коли виникло Кримське ханство?

Кримський півострів, степи Причорномор'я та Приазов'я були здавна заселені. Особливо приваблювали вони кочовиків. Перед монгольською навалою причорноморські степи належали тюркомовним кочовикам половцям. Підкоривши їх, монгольські хани приєднали половецькі землі до своїх володінь. Степ став ординською землею, або Татарією, як казали за тих часів. Аджє *тата-рами*, як ви знаєте, називали нових завойовників наші предки. Так за тюркомовним населенням Причорномор'я та Криму закріпилася назва його завойовників. У XV ст. із загостренням боротьби за владу в Золотій Орді володарі *Кримського улусу* – так називали цю частину своїх володінь золотоординські хани – почали й самі боротися за одноосібне володарювання. Доля усміхнулася Хаджі I Гераю, який 1449 р. проголосив себе незалежним володарем. Саме відтоді відомі його монети – символ незалежності, а сама держава проіснувала до 1783 р., доки не була знищена Російською імперією.

Влада кримського хана поширювалася на землі півострова, а також на Північне Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання.

Територію було поділено на адміністративно-територіальні округи – *бейлики*, які очолювали *беї*. Столицею було м. Крим, або Солхат (нині місто Старий Крим). Від 1532 р. столицею держави став Бахчисарай.

Очолював державу хан. Престол за традицією успадковував найстарший у роді – старший син або брат хана, а законності цьому надавав курултай – з'їзд родової знаті. Ханом міг бути тільки представник ханського роду Гераїв, які були нащадками Чингісхана. Зійшовши на престол, хан випускав монети зі своїм ім'ям та тамгою (гербом). Хан мав заступників: перший заступник – *калга*, другий – *нуреддин*. Заступники хана були спадкоємцями престолу. При ханові діяв дорадчий орган – *диван*, до якого належали *калга*, *нуреддин*, *візир*, *беї* та інші знатні вельможі, а також *муфтії* – голова мусульманського духовництва.

Великий вплив на суспільне життя ханства справляла родова аристократія. Найбільший авторитет мали чотири кримські роди. Найвпливовішим був рід Ширінів, представники якого могли одружуватися із султанками Гераїв. Старійшини родів засідали в дивані. Кожен з родів мав постійну територію для кочовиськ і виставляв окреме військо.

Господарське життя населення визначало кочове скотарство та торгівля із сусідами худобою, передусім кіньми, продуктами тваринництва.

Культура Кримського ханства вражає розмаїттям, бо її плекали представники різних народів, зокрема й кочовики Євразії. Єдиним зразком кримськотатарської палацової архітектури є Ханський палац у Бахчисараї. За ті два з половиною століття, які палац слугував резиденцією кримських ханів, його зовнішній вигляд зазнав істотних змін. Майже за кожного нового правителя в палаці з'являлися нові споруди, відбувалися ремонтні роботи. Бахчисарайський палац складається з комплексу корпусів, павільйонів і двориків, нагадуючи султанський палац у Стамбулі.

Султан – титул незалежного правителя в ісламських державах.

▲ Інтер'єр Ханського палацу в Бахчисараї

Як за тюркомовним населенням Причорномор'я закріпилася назва *татари*? Яким був суспільний та державний устрій Кримського ханства?

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Про походження якого символу кримськотатарського народу довідалися? Про що свідчить зображення цього символу на національному прапорі кримськотатарського народу?

- ▲ Срібні монети (акче) Хаджі Герая із зображенням тамги – родового знаку династії Гераїв, який був символом влади кримських ханів

2. Що відомо про генуезькі колонії та державу Феодоро в Криму?

Ви вже знаєте, що Кримський півострів у різні часи був батьківщиною для багатьох народів. У другій половині XIII ст. генуезці, порозумівшись із Візантією та Золотою Ордою, заклали Кафу (сучасна Феодосія), яка стала першою їхньою колонією в Криму. Власне італійців у Кафі було небагато, здебільшого тут мешкали вірмени, греки, євреї, а також руси, алани й татари. Місто швидко перетворилося на найпотужніший осередок чорноморської торгівлі. Згодом Кафа стала адміністративним центром інших генуезьких колоній у Криму. Наприкінці XIV ст. генуезці володіли майже всім південним узбережжям Криму. Найбільші генуезькі міста-колонії, окрім Кафи, – це Чембало (Балаклава), Солдайя (Судак); на Чорноморському узбережжі в гирлі Дністра – Монкастро (Білгород-Дністровський).

- ▲ Білгород-Дністровська фортеця. Сучасна світлина

Тих часів сягають відомості й про державу Феодоро, яка виникла в південно-західній (гірській) частині Криму. Населення князівства складалося, як припускають дослідники, з нащадків готів, а також греків, аланів, вірмен та караїмів. Державу очолювали князі, які сповідували християнство та говорили грецькою мовою. Правителі Феодоро підтримували дружні відносини з Візантією та Кримським улусом (згодом Кримським ханством). А ось відносини з Кафою та іншими генуезькими колоніями були напруженими, адже князівство Феодоро, долучившись до чорноморської торгівлі, прагнуло конкурувати з генуезцями, які цьому протидіяли. Крапку в суперництві поставив турецький султан. У 1475 р. він захопив генуезькі колонії Криму та князівство Феодоро, утворивши свою провінцію із центром у Кафі.

Захоплені міста цікавили турецький уряд не тільки як осередки торгівлі, а й як важливі військові об'єкти, адже кожне місто за звичаєм тих часів було потужною фортецею. До міст відрядили турецькі військові залоги. За наказом султана закладали й нові фортеці. Зваживши на військову міць турецького султана, кримський хан Менглі I Герай 1478 р. визнав за краще бути його васалом. Залежність виявлялася в тому, що хан повинен був брати участь у воєнних кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням.

- ▲ 1 – Султан Баязид II приймає Менглі I Герая під час військової кампанії проти Молдовського князівства в 1484 р. – перше з відомих зображень кримських ханів. Мініатюра XVI ст.; 2 – Татарський лучник.

Художник В. Павлішак. До 1906 р.

Підпорядкованість зовнішньої політики Кримського ханства османським султанам спричинила грабіжницькі походи татарських орд на українські землі (перший похід на Поділля 1438 р., згодом – 1442 р.). Надзвичайно руйнівним став великий похід в Україну хана Менглі I Герая в 1482 р. Тоді було спалено Київ, а церкви пограбовано. У полон потрапило безліч люду, не зміг урятуватися й сам київський воєвода з родиною. Відтоді татарські походи відбувалися щорічно, а то й двічі-тричі на рік. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину. Багато людей забирали в полон. *Ясир* – так називали турки полонених – переправляли на невільницькі ринки Османської імперії, найбільшим з яких у Криму стала Кафа. Опинившись у рабстві, невільники найчастіше працювали на земляних та будівельних роботах. Чоловіки зазвичай ставали веслярами на турецьких галерах-каторгах. Жінки й дівчата потрапляли до гаремів. Хлопчиків-підлітків здавали до султанської гвардії, де з них виховували відданих захисників султанського престолу – *яничарів*.

За яких обставин відбулося підкорення Османською імперією Кримського ханства? Коли розпочалися постійні грабіжницькі напади кримських орд на українські землі? Які це мало наслідки для українців?

Попрацюйте з історичною картою на с. 152. **1.** Де були розташовані генуезькі колонії в Криму? Території яких держав захопила Османська імперія в 1475 р.? **2.** Які території належали Кримському ханству наприкінці XV ст.? З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні?

Прочитайте уривок з енциклопедичної статті про появу та поширення запозичень з тюркських мов. Із чим пов'язана велика кількість тюркізмів в українській мові? Поділіться припущеннями, із мов яких народів вони прийшли. Які історичні факти підтверджують часові хвилі цих запозичень? Які зі слів, наведених як приклади, запозичені в часи Кримського ханства? Свої припущення підтвердіть історичними фактами, про які довідалися на уроці.

❖❖ *Тюркізм* – слово або вислів, запозичені з тюркських мов або через їхнє посередництво з деяких інших мов (переважно з арабської та перської) чи утворені за їхніми зразками. В українській мові налічується близько 4000 тюркізмів (без урахування власних назв). Понад половина з них – загальновживані: гарбу́з, кілим, кишмі́ш, ота́ра, тума́н, тютю́н, штана́, ка́рий тощо. Решта – історизми (башлі́к, бунчу́к, джура́, канчу́к, опанча́, осаву́л, сагайда́к, яси́р та ін.), діалектизми (байлі́к – «безплатна примусова робота», бича́к – «ніж», гара́м – «худоба», каву́к – «мішок» та ін.) або вживаються в ролі екзотизмів для опису

власне тюркського побуту (бай, гарём, мурза, султан, хан та ін.). Група екзотизмів є практично відкритою і постійно поповнюється (Енциклопедія «Українська мова»). ►►

Узагальніть матеріали уроку та висловіть своє ставлення до подій і статей, про які довідалися, трьома реченнями, спираючись на початки речень: *На уроці йшлося про... Найбільший вплив на історію українських земель мало... Найцікавішим мені вдалося...*

1. Установіть хронологічну послідовність подій: а) створення Кримського ханства; б) поява першої генуезької колонії в Криму; в) перехід Кримського ханства у васальну залежність від Османської імперії.

2. Складіть перелік понять, про які довідалися на уроці, усно витлумачте їх.

3. Учасниками яких історичних подій були кримські правителі Хаджі I Герай та Менглі I Герай? Чи стосувалися ці події українських земель? Як саме?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/vwUYtpiF> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 30. Суспільне і церковне життя на теренах України в другій половині XIV – на початку XVI ст.

Роздивіться портрет князя Костянтина Острозького. Які деталі вбрання свідчать, що зображений чоловік належить до верстви, яка мала «владу і зброю»? Порівняйте зовнішність та одяг зображеного діяча з князями Русі-України.

1. Які зміни відбулися у становищі груп населення на українських теренах?

Верхівку суспільної піраміди на українських землях у складі Великого князівства Литовського посідали князі, які належали до двох династій – Рюриковичів та Гедиміновичів. Упродовж другої половини XIV – на початку XVI ст. відбувалося поступове зближення князів з представниками інших привілейованих прошарків і, як наслідок, утворення єдиного стану – *шляхти*. Для українських земель у складі Великого князівства Литовського склалася така структура панівного стану: князі – пани – дрібна шляхта (зем'яни). При цьому особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалося: навіть збіднілі князі мали більше

▲ Портрет Костянтина Івановича Острозького. Копія середини XVIII ст. з більш раннього портрета

шансів отримати високі посади порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможнішим, шляхтичем.

До того ж князі ставали на державну службу до Литовської, а потім Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи від держави в приватну власність та пожиттєве володіння великі земельні наділи. Приміром, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторийських, Збаразьких та інші обіймали провідні урядові посади у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у військові походи йшли під власними прапорами.

▲ Надбрамна вежа замку князів Корецьких у Корці на Рівненщині.
Сучасна світлина

▲ Оборонна вежа Чорторийських у Луцьку (Луцький окольний замок).
Сучасна світлина

Княжі роди поділили між собою спершу Волинь, а згодом і Центральну Україну, перебравши реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом. Було своє військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, все лишалося таким, як і за княжої доби. Одним із найшанованіших представників наймогутнішої князівської родини був Костянтин Іванович Острозький (близько 1460–1530). За традицією, що сягала ще часів Руси-України, і за покликанням він опікувався православною церквою та культурним життям.

До вищих верств, крім князів, належали *пани*. Слово «пан» у першій половині XVI ст. було титулом. Так, на Київщині й Брацлавщині (Східне Поділля) із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Основною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда, вотчинною землею.

Найчисленнішим прошарком шляхетського стану була дрібна шляхта – *зем'яни* (від XV ст. це слово вживалося як синонім до поняття *бояри*). Частина зем'ян мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю. Решта – користувалися землею за умови виконання військової повинності. Провідним заняттям зем'ян була служба в представників вищої шляхти. Проте військове спорядження було дорогим, тож, постійно оновлюючи його, зем'яни поволі зубожіли. У Галичині від середини XV ст. бояр зрівняли з польською шляхтою.

У соціальній структурі тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни, які були найчисленнішою верствою – до 80 % населення. Як і раніше, селяни жили громадами, спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами громад – дворищами, які об'єднували по кілька «димів» (дворів), тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки на користь держави й власника землі сільська громада також розподіляла поміж дворищами.

Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Протягом XV – першої половини XVI ст. відбувалися істотні зміни, які полягали в обмеженні особистої волі селян – *закріпаченні*. Першим відомим документом, який започаткував закріпачення селян, вважають рішення шляхетського сейму Галицької землі 1435 р. За ним селянин мав право піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому великий викуп. На українських землях у Великому князівстві Литовському почали закріпачувати селян з 1447 р. згідно з привілеєм Казимира Ягеллончика.

Розвиток ремесла й торгівлі сприяв розбудові старих і появи нових міст і містечок, про що докладніше довідаєтеся на наступному уроці. Ці процеси супроводжувалися розшаруванням міського населення, яке в зазначений період складалося з заможної купецько-лихварської та ремісничої верхівки, середнього прошарку та міських низів.

Що визначало становище панівних верств суспільства у Великому князівстві Литовському? Укладіть схему соціальної структури українського суспільства XV – початку XVI ст. Визначте роль кожної з верств у житті тогочасного суспільства.

На прикладі постаті Костянтина Острозького з'ясуйте, що відрізняло князів від інших представників привілейованих верств. (Свої висновки підтвердіть історичними фактами.) Поміркуйте, чому шляхті дослідники відводять роль політичного провідника народу, виразника й захисника його національних інтересів.

2. Яким було становище духівництва й церкви у Великому князівстві Литовському та Польщі?

Як і раніше, особливе місце в суспільній ієрархії належало духівництву. Протягом другої половини XIV – XV ст. становище православної церкви й духівництва в Литві та Польщі не було однаковим. У XIV ст. православ'я прийняли литовські князі: православними були сини Гедиміна – Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд із синами. Попри поширення католицизму в язичницькій Литві після Кревської унії православне населення українських земель не зазнавало утисків чи обмежень.

Що ж до Польщі, то тут становище православних було складнішим: хоч вони користувалися свободою віросповідання, їхню конфесію вважали нижчою за католицьку (про це свідчить, зокрема, оподаткування православного духівництва, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва тощо). Але попри це на українських землях у складі Польщі (не кажучи вже про Велике князівство Литовське) не зафіксовано помітних суспільних протистоянь на релігійному ґрунті. Історичні джерела цього періоду не зберегли фактів жорстких заходів влади з припущення якихось категорій населення за етнічною чи конфесійною належністю. Винятком є положення Городельської унії 1413 р. щодо католицького сповідання вищих урядовців, які, однак, не впливали на становище інших верств населення.

Початок XV ст. позначився гострою боротьбою між Литвою, Московією та Константинополем за Київську митрополію. У 1458 р. остаточно відбувся поділ Київської митрополії на Київську та Московську. Собор московських єпископів без погодження з Константинополем поставив окремого митрополита, у Києві залишився свій митрополит, підпорядкований константинопольському патріархові. За свідченням літопису, «відтоді розділилася митрополія».

Церкви та монастирі за традицією лишалися осередками освіти, де дітей навчали письма церковнослов'янською мовою, початків арифметики, молитов, співу. Спочатку школи існували в найбільших містах, згодом їх кількість зростала: у другій половині XVI ст. вони діяли у Львові, Перемишлі, Стрию, Кременці, Володимирі на Волині тощо. Свідчень про діяльність українських шкіл у XIV – на початку XVI ст. збереглося мало. Проте документи дають підстави припускати, що львівські містяни, зокрема купці, були майже всі письменними, складали листи, ділові документи. Із джерел довідуємося, що чимало львівських

містян мали книги, ставилися до них з великою шаною. Є свідчення про те, що мешканці Львова судилися за книги, читали їх гуртом, обговорювали прочитане. Початкові школи в Україні були поширеним явищем – це підтверджують факти навчання вихідців з українських земель в європейських університетах.

Поміркуйте, про що свідчить уривок з Городельської унії 1413 р.: «...Усі церкви і весь клір (духівництво) земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні... та інші у тих землях споруджені та які будуть споруджені, засновані, у всіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно зі звичаєм Польського королівства». Чому, незважаючи на позитивні моменти, про які йдеться в джерелі, Городельська унія викликала незадоволення православних у Великому князівстві Литовському?

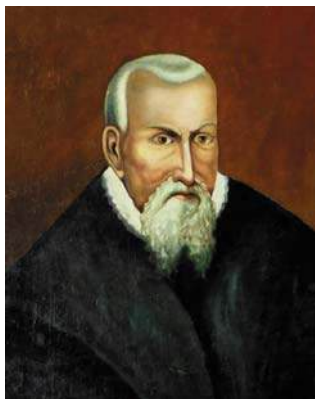
Прочитайте фрагмент джерела, визначте, про які явища тогочасного буденного життя свідчить уривок. Пригадайте, коли та за яких обставин західноукраїнські міста почали активно заселяти німці, вірмени, євреї. На основі уривка з джерела зробіть висновок про етнічний склад населення західноукраїнських міст та ставлення до іновірців.

«Матвій з Мехова, польський церковний та освітній діяч, у трактаті «Про дві Сарматії», надрукованому в 1517 р., розповідає: «У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра – іудейська; її прихильники, іудеї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки. Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'янці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александрії, Алькаїра й країн Індії. В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою». »»

Прочитайте замітку та перегляньте відео, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/hwOvTQoZ>. Що найбільше вразило в долі Юрія Дрогобича?

▲ Портрет Юрія Котермака з музею «Дрогобиччина» у м. Дрогобич на Львівщині

«Практика навчання студентів-українців (русинів) у західноєвропейських університетах набуває поширення від XIV ст. Зокрема, відтоді трапляються імена студентів українського («рутенського») походження у списках найдавнішого в Європі Болонського університету (Італія). У той самий час студенти-українці з'являються в одному з найдавніших університетів Європи – Паризькому (Сорбонні). Проте найбільше українців було в слов'янських університетах – Празькому й Краківському.

Приміром, лише в Краківському університеті протягом XV – першої половини XVI ст. навчалося майже 1200 вихідців з України. На чужині здобув освіту і Юрій

Котермак, який народився близько 1450 р. Дотримуючись тодішнього звичаю, він іменував себе за назвою рідного міста. Після завершення навчання в Краківському університеті молодий дрогобичанин продовжив освіту в Болонському університеті. Там Юрій став доктором філософії та медицини. У 1481–1482 рр. студенти обрали його на посаду ректора.

Юрій Котермак (Дрогобич) уславився як перший з українців, хто опублікував свою працю в Європі за часів, коли друкарство тільки зароджувалося. Його книжка «Прогностична оцінка поточного 1483 року», що вийшла друком у Римі, крім астрологічних прогнозів, мала відомості з географії, астрономії, метеорології. ►►

Обміркуйте, які риси суспільного життя XIV–XV ст. ґрунтуються на традиціях попередніх часів. Доведіть, що суспільна піраміда, яка склалася в українських землях, була подібна до структури тогочасних суспільств Західної Європи.

1. Сучасником яких відомих вам подій історії України був Костянтин Острозький?

2. Із якими обставинами суспільного життя пов'язані поняття: а) князі; б) пани; в) зем'яни-шляхта; г) дворища; ґ) дими; д) закріпачення?

3. Схарактеризуйте роль української аристократії в житті тогочасного суспільства на прикладі життя князя Костянтина Острозького.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/zwUYydrH> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 31. Господарське життя. Міста, магдебурзьке право

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Як ви думаєте, чому повернення магдебурзького права стало подією, яку вшанували спорудженням пам'ятника? Спираючись на відомості з курсу всесвітньої історії та матеріал попередніх уроків, поділіться припущеннями, які історичні явища та процеси зумовили поширення норм європейського міського права на терени України в XIV–XV ст.

▲ Пам'ятник Магдебурзькому праву в Києві

Колону встановлено на честь повернення місту в 1802 р. магдебурзького права, яке воно вперше отримало ще в XV ст. Цю подію кияни святкували три дні ілюмінаціями й балами, а пізніше зібрали гроші на будівництво каплиці й пам'ятника з фонтаном.

1. Які зміни сталися в другій половині XIV – XV ст. у господарському житті?

У другій половині XIV – XV ст. в сільському господарстві сталися помітні зміни. За тих часів на українських землях розвивалося велике (князівське та пансько-боярсько-шляхетське) землеволодіння – магнатське. Воно зростало за рахунок дарувань великого князя литовського чи польського короля, захоплення пусток, громадських земель.

Від другої половини XV ст. розгорнулося виробництво зерна на продаж у Західну Європу. Шляхта Галичини та Західної

Винокурня (гуральня) – господарство, де виготовляли горілчані вироби.

Чинбарня – господарство, де чинили, обробляли шкіру.

Волині почала закладати *фільварки* – великі багатогалузеві господарства, де сировину не тільки виробляли, а й переробляли на винокурнях, у чинбарнях і млинах.

Фільваркове господарство істотно відрізнялося від звичайного феодального господарства, не пов'язаного з ринком, де залежність селянства виявлялася в сплаті натурального чи грошового податку. З поширенням фільварків землевласники були зацікавлені в праці селян у панському маєтку з «тяглом» (робочою худобою та інвентарем) та обмеженні права переходу селян до іншого землевласника.

Пожвавлення торговельних зв'язків позначилося і на міському житті. У містах і містечках, окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень відбувалися торги, на яких продавали сільськогосподарські продукти й ремісничі вироби. У великих містах, здебільшого по кілька разів на рік, проходили ярмарки. На ярмарки в Києві, Львові, Кам'янці, Луцьку та в інших містах з'їжджалися крамарі з різними товарами як місцевого виробництва – хлібом, худобою, хутрами, сіллю, медом, рибою, воском, птицею, лісом, одягом, взуттям, шкірами тощо, так і іноземними.

У XV ст. міста Київ, Львів, Кам'янець, Луцьк стають важливими посередниками в міжнародній торгівлі Східної та Північної Європи з азійським Сходом. Неабияку роль відігравала генуезька колонія Кафа, яка одразу після заснування швидко перетворилася на головний порт для всієї чорноморської торгівлі.

Заохочуючи переселення іноземців, міжнародна торгівля

▲ Жнець. Мініатюра з Календаря краківського. XV ст.

сприяла взаємодії різних культур. У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та в землях Центральної України переважали українці. Переселенці приносили в Галичину не лише свої звичаї, традиції та вірування, а й форми організації міського життя – як-от магдебурзьке право, практику об'єднання ремісників у цехи. Із часом вага іноземців у суспільстві зростала, вони ставали силою, що істотно впливала на життя в краї. У XV ст., наприклад,

строкатішим стало населення Львова, оскільки місто, яке мало вигідне географічне розташування, стало потужним осередком міжнародної торгівлі та ремесел. Із джерел довідуємося, що в першій чверті XV ст. серед мешканців Львова було понад 70 % німців. Перші згадки про євреїв у Львові датовані 1356 р.; у 1500 р. вони мешкали у 18 містах Руського воєводства. Кількісно чималу групу переселенців складали поляки.

Як на українських землях формувалося магнатське землеволодіння? Що стало причиною появи фільварків? Як пов'язані розвиток торгівлі та пожвавлення міського життя? Унаслідок яких подій став строкатішим етнічний склад міст на теренах України?

Прочитайте уривки з джерел та обміркуйте, яку роль відігравала торгівля в буденному житті та відносинах між групами населення на українських землях у XIV–XV ст. Що вражало чужинців у буденному житті Києва та Львова? Які товари продавали на базарах? Як розвиток торгівлі позначався на добробуті мешканців міст? Як гадаєте, чи пов'язана торгівля, що вирувала в українських містах, з традиціями співжиття та віротерпимістю, на які звертали увагу мандрівники?

«1. Травня 1474 р. ми приїхали до Києва, яким керує один поляк-католик, на ймення «пан Мартин». Дізнавшись від королівських провідників про моє прибуття, він надав мені помешкання, утім, жалюгідне, як і все там, і прислав чимало продовольства. Саме місто розташоване на кордоні з Татарією, і сюди з'їжджається чимало купців з хутрами, що їх везуть з Верхньої Руси; об'єднавшись у каравани, вони прямують до Кафи, але часто, немов вівці, бувають захоплені по дорозі татарами... (Зі щоденника посла Венеційської республіки Контаріні).

2. Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Гаванської переправи на Борисфені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканина, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками й нав'юченими верблюдами. Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі...

У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть ряснота плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутром і прянощами, що мені самому випадало бачити шовк, який обходився дешевше, ніж у Вільні льон, і перець, дешевший від солі (*Із книги литовського дипломата Михалона Литвина «Про норови татар, литовців і москвитян»*).

3. ...Львів... лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю. Я об'їхав пів Європи, побував у найславетніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок. Тут величезна кількість пива й меду, не тільки місцевого, а й привізного. А вино їм привозять також із Молдови, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина. У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців – у їхніх малих магерках, козаків – у великих кучмах, росіян – у білих шапках, турків – у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, хоч би якою мовою він розмовляв, знайде тут свою мову. Щотижня буває три торгові дні – по середах, п'ятницях, неділях. ...Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Руси, Поділля, з Молдови та Валахії. Отже, щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати (*З опису Львова Мартина Груневега із Гданська*). ►►

▲ Кахля із зображенням луцького кликуна (XV ст.) – міського стражника, обов'язком якого було «кликати» (оголошувати) накази короля, розпорядження магістрату, сповіщати про важливі події та новини

2. Як на українських теренах поширювалося магдебурзьке право та які зміни сталися у зв'язку з цим у житті міст?

Магдебурзьке право – міське право, що виникло в XIII ст. в Німеччині (м. Магдебург), поширювалося в українських містах від середини XIV ст. За цим правом міста звільнялися від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів (власників міст). Тож магдебурзьке право передбачало створення міського самоврядування:

містом керував *магістрат* – орган, що об'єднував раду та лаву. На чолі лави був *війт*, раду очолював *бурмистер*.

Надавати місту магдебурзьке право було привілеєм великого князя литовського чи польського короля. Із часом такий привілей отримали стосовно своїх міст і магнати. Перші згадки про поширення міського права в Україні сягають часів Волинсько-Галицької держави: першим його здобув Сянок (1339 р.). У 1356 р. магдебурзького права домігся Львів, деякі права на самоврядування в 1374 р. отримав Кам'янець. У XV–XVI ст. воно поширилося в містах Правобережної України; Київ отримав привілей на магдебурзьке право в 90-х роках XV ст.

Магдебурзьке право надавало різноманітні господарські привілеї. З його поширенням на західноукраїнських землях від кінця XIV ст. виникали ремісничі об'єднання – *цехи*. У 80-х роках XIV ст. цех шевців Перемишля отримав цехову грамоту, яка гарантувала місцевим ремісникам ті самі права, що їх уже мали львівські цеховики. Згідно з реєстром цехових ремісників Львова 1425 р., у місті вже діяло близько десятка цехів (шевців, кравців, пекарів, столярів, ковалів, лимарів, сидельників, кушнірів, пивоварів тощо).

Цех – самоврядна громада вільних ремісників одного чи кількох фахів на чолі з виборним старшиною – цехмістром, найбільш авторитетною особою серед майстрів, об'єднаних у цехове братство.

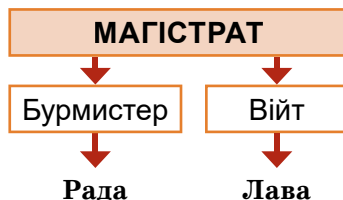
▲ Ремісники на малюнках XV – початку XVI ст.

З поширенням в Україні магдебурзького права в міській забудові (насамперед на західних землях) почали з'являтися ознаки регулярного планування. На основі чіткої геометричної сітки розташовували основні елементи нових укріплених центрів поселень – ринкової площі, кварталів, вулиць. Центральною частиною міст, з якої починалося будівництво, була площа з ратушею посередині – площа Ринок. Ця площа мала форму прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці. Кілька вулиць розташовувалися паралельно до кожної зі сторін площі. Найважливіші вулиці прокладали через усе місто. Захисту слугували мури, якими обносили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі. Мали вони також по кілька в'їзних брам. Утім, нова забудова зазвичай поєднувалася з традиційною. Старі міста, як-от Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, Кам'янець, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу.

Який вплив справило поширення магдебурзького права на різні сфери міського життя? Як ви думаєте, чому позначилося воно й на забудові? Спираючись на текст, прокоментуйте схему.

Використовуючи уривок з відомого в Польщі й Україні збірника з міського права Бартоломея Гроїцького, уперше надрукованого в 1565 р., визначте права та обов'язки міської ради. Що з переліченого успадкувало сучасне міське самоврядування, а що змінилося?

«Обов'язком ради та бурмистрів є принаймні раз на тиждень або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади та запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу товару...

Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади.»

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/eNYzh3G>, перегляньте відео та складіть план віртуальної екскурсії середньовічним містом.

Спираючись на відомі вам історичні факти, доведіть, що зміни в господарстві та житті міст були закономірними і свідчили про суспільний прогрес.

1. Хто з відомих вам історичних постатей міг бути свідком отримання мешканцями Сянока привілею на магдебурзьке право?

2. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються міського життя за литовсько-польської доби: а) фільваркове господарство; б) війт та бурмистер; в) цехи; г) смерди та холопи; ґ) рада і лава; д) Городельська унія; е) дворища та дими; є) магдебурзьке право; ж) ярмарки та торги. Свій вибір поясніть.

3. Яких змін зазнавали міста з отриманням магдебурзького права?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/awlkSpvD> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 32. Розвиток української культури в другій половині XIV – на початку XVI ст.

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар. Що вказує на оборонний характер зображеної споруди? Поміркуйте, чому на Поділлі наприкінці XV ст. було збудовано таку церкву. Про які ознаки тогочасного життя в Україні це свідчить?

Церкву спорудили 1476 р., про що свідчить дата на одному із дзвонів. Нижній поверх споруди використовували як церкву, верхній – пристосований для оборони.

Покровська церква в с. Сутківці на Поділлі

1. Що визначало розвиток архітектури?

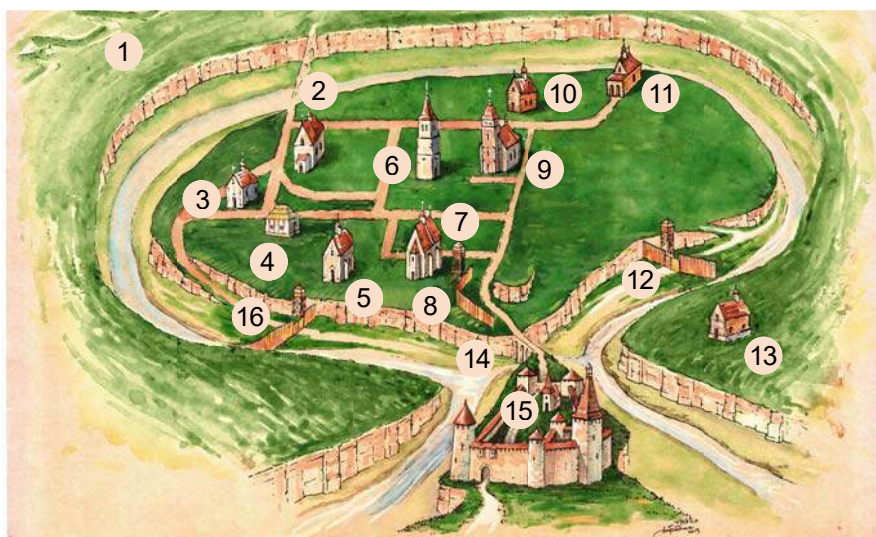
Упродовж XIV – початку XVI ст. не втрачало значення будівництво оборонних споруд. Стіни й башти старих замків надбудовували й потовщували. Башти споруджували в найвразливіших місцях оборони, з'єднуючи їх дерев'яними або мурованими стінами. Такі фортифікації називають *баштовою системою укріплень*. При цьому укріплення на землях Подніпров'я та Лівобережжя здебільшого будували з дерева, бо інших будівельних матеріалів там не було. Дерев'яні захисні споруди мав, зокрема, й тогочасний Київ.

Найбільше мурованих замків було на Поділлі та Волині. Першою і водночас найпотужнішою мурованою фортецею на Волині був Верхній замок у Луцьку. Серед оборонних споруд Поділля

слави неприступної зажила фортеця в Кам'янці, яку розбудовували на високому скелястому березі річки Смотрич протягом століть. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який подорожував Україною в 1656 р., писав: «Рівної їй немає не тільки у володіннях польських, але, мабуть, і в чеських, й у Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Німецьких». Перші укріплення споруджено тут ще в XI ст. Фортеця, або Старий замок, належала до системи укріплень міста: Старий замок був її форпостом. Від кінця XV до середини XVI ст. тривала модернізація укріплень з повною заміною дерев'яних на кам'яні, потовщенням та підвищенням стін, будівництвом нових веж тощо.

У другій половині XV ст. істотної перебудови зазнала Хотинська фортеця. Від початку XIV ст. веде свою історію Мукачівський замок, зведений на місці укріплення, відомого з XI ст. Однією з найпотужніших оборонних споруд була Білгород-Дністровська (Аккерманська) фортеця, найдавнішу частину якої збудовано в XIII – першій половині XIV ст. Будівельні роботи тривали до XV ст. Фортеця стала найбільшою на українських

1. Оборонний вал з ровом	9. Домініканський костел
2. Троїцька церква	10. П'ятницька церква
3. Церква Святих Петра й Павла	11. Вірменські церкви
4. Житло (сучасна вул. Татарська)	12. Руська брама
5. Костел Святих Петра й Павла	13. Вознесенський монастир
6. Ратуша	14. Замковий міст
7. Францисканський костел	15. Старий замок
8. Вірменський бастион	16. Польська брама

▲ Реконструкція Кам'янця часів Коріатовичів. Художник Д. Бабюк

землях: одних тільки веж вона мала 34 (з яких збереглося 26).

Потреби оборони враховували також під час будівництва культових споруд. Найвідоміший оборонний храм України – Покровська церква в Сутківцях на Поділлі (село Ярмолинецького р-ну Хмельницької області).

У церковному будівництві доби відчутне послаблення зв'язків з візантійською архітектурою – натомість посилився європейський вплив. На західноукраїнських землях помітний вплив готичної церковної архітектури західноєвропейського зразка. Найдавнішою спорудою, у якій використано елементи готики, є церква Різдва Богородиці в Рогатині на Івано-Франківщині.

Найвідомішою готичною пам'яткою Львова є Латинський (римо-католицький) кафедральний собор Успіння Божої Матері, будівництво якого розпочали у 80-х роках XIV ст., і тривало воно впродовж наступного століття. Варто зауважити, що готика не набула поширення в українській архітектурі – вона виявлялася здебільшого в архітектурних деталях.

Окрасою Львова є Вірменський собор Успіння Богородиці, збудований 1363 р. коштом заможних вірменських купців. Храм, попри пізніші добудови, досить добре зберіг первісний вигляд.

▲ Кам'янець-Подільська фортеця.
Сучасна світлина*

▲ Церква Різдва Богородиці
в Рогатині.
Сучасна світлина

▲ Вірменський собор
Успіння Богородиці у Львові.
Сучасна світлина

Споруджено собор у традиціях вірменської національної архітектури, проте з давньою галицькою архітектурою пов'язує його хрестобанний план і техніка мурування з тесаного білого каменю.

Назвіть три найхарактерніші ознаки архітектури доби та наведіть приклад споруд, у яких вони втілені. Позначте на контурній карті найвідоміші архітектурні пам'ятки доби.

Роздивіться ілюстрації. Порівнявши зображені споруди, визначте елементи готичної архітектури, втілені у львівському храмі. Поділіться припущеннями, чому готика не набула поширення в українській архітектурі.

▲ Латинський
кафедральний собор
у Львові.
Сучасна світлина

▲ Собор Святого
Віта у Празі. Сучасна
світлина

▲ Костел Святої
Анни у Вільнюсі.
Сучасна світлина

2. Якими пам'ятками образотворчого мистецтва уславилася доба?

Українське малярство другої половини XIV – початку XVI ст. розвивалося на основі візантійських та місцевих традицій. Зразком монументального малярства тієї доби є фрески. Багато фресок українських майстрів збереглося в пам'ятках, розташованих у Польщі (розписи в каплиці Святої Трійці в Любліні 1418 р. та каплиці Святого Хреста Вавельського замку в Кракові 1470 р.).

Упродовж XV – на початку XVI ст. розвивався провідний жанр тогочасного малярства – іконопис. Дуже популярним був образ Богородиці. Найкращим його зразком серед збережених є ікона Богородиці із с. Красів та ікона Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці на Львівщині.

Популярними були ікони, де в образах святих втілено воїнів-героїв (наприклад, ікона Юрія Змієборця із с. Станіля поблизу м. Дрогобича (кінець XIV ст.) або реальні типи сучасників –

▲ Ікона Богородиці
із с. Красів
на Львівщині

▲ Ікона Юрія Змієборця
із с. Станіля
на Дрогобиччині

▲ Ікона Богородиці
із с. Підгородці
на Львівщині

селян, містян, шляхтичів – з ікони «Страшний суд»). Ікону Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці створено в другій половині XV ст. Вона є зразком перемишльської школи українського малярства. Це найдавніша українська ікона Богородиці з пророками. У XV ст. почав формуватися український багатоярусний іконостас, що став неодмінним компонентом храму.

Протягом XV – на початку XVI ст. розвивалася книжкова мініатюра. Серед рукописних книжок, створених у XIV–XV ст., наймайстернішими мініатюрами оздоблено Київський псалтир. Цю книгу переписав у Києві з константинопольського рукопису XI ст. на замовлення єпископа Михаїла дяк Спиридоній 1397 р. Київський псалтир має 229 пергаментних аркушів. Оздоблено книжку майже 300 мініатюрами, розміщеними на берегах. Це найрізноманітніші зображення не тільки людей, а й тварин: кіз, ведмедів, коней, волів, різних птахів і риб. Художники віддавали перевагу соковитим, свіжим та яскравим барвам.

Іконостас – стіна, перегородка, що відокремлює вівтар – головне місце у храмі – від центральної частини приміщення, де перебувають віряни. Складався з одного-двох рядів ікон. Із часом кількість ярусів іконостаса збільшилася до чотирьох, а ще пізніше – семи-восьми. Тематика ікон в іконостасі підпорядкована чітким правилам, кожному сюжетові належало певне місце.

Що спільного й чим відрізняються пам'ятки образотворчого мистецтва литовсько-польської доби та періоду Волинсько-Галицької держави?

Роздивіться ілюстрації та прочитайте замітку. Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/VwAYLSsl>, перегляньте відео. Що найбільше вразило в розповіді про Луцький замок? Доповніть замітку інформацією, яку довідалися з відео. Намалюйте листівку – запрошення до замку та складіть текст до неї.

▲ Луцький замок. Сучасні світлини*

◀◀ Верхній замок у Луцьку розташований на невисокому пагорбі між річками Стиром та Малим Глушцем на південно-східній околиці міста. Від міста замок відокремлював глибокий рів з водою. Будівництво мурованого Верхнього замку розпочалося в XIV ст. за князювання на Волині Любарта Гедиміновича (1340–1383) на місці старого дерев'яного. Тоді споруджено Надбрамну (В'їзну) вежу та палац з напільної сторони укріплень дитинця, тоді ж закладено й Стирову (Свидригайлову) вежу. Показово, що цеглу для будівництва замку виготовляли з місцевої глини.

За правління наступних князів Гедиміновичів будівництво тривало. За Вітовта Кейстутовича з'явилася Владича вежа (14 м), а мури замкнули кільце між усіма трьома баштами замку. За Свидригайла Ольгердовича Стирову вежу вивіщено до рівня Надбрамної (27 м), нарощено стіни, закладено додатковий ряд аркоподібних бійниць для вогнепальної зброї (для їх обслуговування встановлено додатковий ярус дерев'яних галерей). Згодом замок зазнавав перебудов, але загальний вигляд його не змінився. ▶▶

Роздивіться ілюстрацію. Погортавши сторінки підручника, знайдіть зображення найдавніших рукописних книг Руси. Що змінилося в оформленні сторінки, техніці письма, оздобленні? Поділіться припущеннями, із чим ці зміни пов'язані.

▲ Сторінка Київського псалтиря 1397 р.

Що в матеріалах уроку вважаєте найпереконливішим свідченням зв'язку української та європейської культур? Наведіть приклади поєднання європейських і національних традицій. Яку пам'ятку вважаєте символом доби?

1. Скільки минуло років від будівництва Луцького замку за князя Любарта?
2. Виберіть з переліку пам'ятки, створені в другій половині XIV – на початку XVI ст.: а) Десятинна церква в Києві; б) ікона Юрія Змієборця із с. Станіля; в) Михайлівський Золотоверхий собор у Києві; г) ікона Богоматері Одигітрії із с. Красів на Львівщині; ґ) Кам'янець-Подільська фортеця; д) Борисоглібський собор у Чернігові; е) церква-фортеця в Сутківцях на Поділлі.
3. Що характерне для образотворчого мистецтва доби?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/VwlkGsp9> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 33. Проект та узагальнення з теми «Руські землі у складі східноєвропейських держав у другій половині XIV – на початку XVI ст. Кримське ханство»

Проект На уроках з теми ви дізналися, які історичні події пов'язували українські терени із землями сусідніх народів у XIV–XV ст., який слід на нашій землі лишила та спільна історія. Отримані знання, безперечно, спонукали вас замислитися про те, який вплив справили і справляють міжкультурні контакти на історичний розвиток нашого народу, його державницькі прагнення та уявлення про поступ у майбутньому. Найяскравіше свідчення доби, з якою познайомилися, – архітектурні пам'ятки. Саме їм присвячено проєкт «На сторожі пам'яті». Результатом проєктного завдання має стати путівник до віртуального туру замками й фортецями України. Опрацьовуючи матеріал теми, фіксуйте інформацію та укладайте таблицю.

Архітектурна пам'ятка доби	Де розташована	Упродовж якого часу розбудовувалася	Хто опікувався будівництвом та яке призначення мала	Як склалася історична доля пам'ятки

Доповніть перелік пам'яток тими, про які дізналися, працюючи над проєктом. Скористайтеся підказками, які знайдете на карті, уміщеній на форзаці підручника. За картою складіть маршрут подорожі від вашого рідного міста / села і відповідно до нього напишіть путівник, який допоможе мандрівникам якнайповніше ознайомитися зі спорудами та історією доби, а також місцем вашого рідного краю в подіях того часу.

Як скласти розповідь про історію рідного краю в певний історичний період

1. Коротко схарактеризуйте, як формувалися терени вашого рідного краю впродовж історичного часу (якого часу сягають найдавніші згадки про ваш рідний край в історичних джерелах; які найзначніші міста належать до нього; з якими історичними постатями пов'язана їхня історія).

2. З'ясуйте, які події доби торкнулися вашого рідного краю (де відбувалася подія; які свідчення про неї лишилися; як позначилася подія на подальшій історії вашого рідного краю).

3. Розкажіть про роль визначних історичних постатей доби в житті вашого рідного краю (хто жив або був на території вашого рідного краю; у яких подіях брав участь; чи лишилися у вашому рідному краї місця пам'яті, пов'язані з цими діями).

4. Зробіть висновок про долю вашого рідного краю в певний історичний період, поділіться власними припущеннями або оцінкою дослідників минулого про вплив подій доби на історичний розвиток вашого рідного краю.

5. Висловіть своє ставлення до збереження історичної пам'яті про добу у вашому рідному краї. Поділіться ідеями щодо цього.

Щоб пригадати та узагальнити матеріал теми, виконайте завдання.

1. Хто з історичних діячів були сучасниками: а) князь Любарт і польський король Казимир III Великий; б) князь Свидригайло і князь Володимир Ольгердович; в) князь Костянтин Острозький і князь Свидригайло; г) великий князь литовський Вітовт і кримський хан Менглі I Герай; ґ) князь Олелько Володимирович і князь Свидригайло; д) король Владислав II Ягайло і князь Федір Коріатович?

2. Які поняття та терміни з перелічених нижче є обов'язковими в розповіді про соціальний устрій та господарське життя на українських землях у другій половині XIV – XV ст.: *війт*; *воєводство*; *іконостас*; *книжкова мініатюра*; *закріпачення*; *магістрат*; *пани*; *татари*; *фільварки*; *цех*; *шляхта*; *магдебурзьке право*; *султан*; *хан*?

3. Про що йдеться в уривках з історичних джерел? Оберіть один з уривків і розгорнуто прокоментуйте його, вказавши обставини створення документа, з якого його наведено, та причини й наслідки історичної події, якої він стосується.

- А** «Княжата Коріатовичі, прийшовши в Подільську землю, увійшовши в приязнь з отаманами, почали Подільську землю від татар боронити й баскакам данину перестали давати».
- Б** «...Бажаючи припинити існування князівства Київського, король польський... не посадив уже там Семенового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися».
- В** «...Великий князь московський узяв град Смоленський. Король Сигізмунд... послав свого великого воєводу, славного і великорозумного гетьмана князя Костянтина Івановича Острозького... Самі себе не щадили, і проти великої ворожої армії стали, і вдарили, і багатьох людей війська того вразили, і погубили вісімдесят тисяч, а інших живими в полон узяли».
- Г** «Року Божого 1339 померла згадана королева пані Анна, а наступного року, коли Болеслав, син князя Тройдена, одностайно обраний русинами князем і паном, був знищений з допомогою отрути, бо прагнув змінити їхнє право на віру, Любарт, син литовського князя Гедиміна, захопив це Руське князівство, до котрого потім року Божого 1349 король Казимир вступив з потужним військом і цілком опанував ним, разом з усіма містами і замками; Любарту ж він з власної доброї волі відступив тільки єдине місто Луцьк з його повітом».
- Г** «Поляки зібрали сейм... і на тому сеймі вирішили узяти собі государем на королівство великого князя Ягайла... І архієпископи, і єпископи, і вся рада польська зустріли з процесіями великого князя Ягайла перед містом Краковом, і там його вітали, і прийняли, і проводили його з шаною і з веселістю в замок, у костьол Святого Станіслава. І там Ягайло, увійшовши в церкву, прийняв римську віру і хрестився, і дали йому ім'я Владислав, і потім його коронували, і королеву Ядвігу дали йому в дружини».
- Д** «...Була битва велика між Литвою та Москвою на річці Ведроши, де Москва побила Литву та багато панів у полон узяла... У той же рік московський цар побрав війною усю Чернігово-Сіверську землю, з головними містами: Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Чернігів, Путивль – та інших 60 міст було взято».
- Е** «Король Ягайло, будучи в Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам

православним не пакотив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з князівства Литовського, і посадив король Ягайло на його місце Жигмонта Кейстutowича, Вітовтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на князівство Київське, і Смоленське, і Вітебське й ін. Свидригайло ж, як неспокійний, не переставав війни вести з навколишніми, з Литвою».

§ 34. Узагальнення до курсу: історія Руси-України в контексті епохи середніх віків

Проект Упродовж року на уроках історії України ви, шановні семикласники та семикласниці, знайомилися з подіями, посталями, явищами та процесами українського середньовіччя. У межах курсу ви довідалися про час та історичні умови виходу на історичну арену українського народу й формування найглибших підвалин національної ідентичності, чинниками якої є українська мова, національна культура, тривка традиція державотворення та політично-правові уявлення, що ґрунтувалися на європейському досвіді. Ви дізналися, що від 1187 р. назва «Україна» була вживаною щодо різних територій нашої держави, підтвердження чому знаходили як у літописах, так і в актових джерелах. Тож терміни «Україна», «українські князівства», «українські землі» тощо відбивають тяглість державотворчих традицій на українських теренах.

Урок за уроком, тема за темою ви опрацьовували історичну інформацію, на підставі якої наповнювали фактажем контекст українського середньовіччя, окреслений навчальною програмою. Теми, які ви обговорювали на уроках, спонукали вас до роздумів про зв'язок тієї історичної епохи з українським сьогоденням, актуалізували свій досвід, закладали підвалини для пошуку відповідей на запитання, пов'язані із сучасними викликами.

Ви аналізували історичні джерела, уривки з праць українських учених, щоб глибше осягнути умови формування державницьких традицій українського та інших народів, які проживали на теренах України, контактували один з одним та з сусідніми народами, збагачуючи національні культури та історичну пам'ять. На підставі опрацьованого матеріалу ви змогли переконатися, що географічне розташування нашої держави і

за середньовіччя впливало на її політичне, соціально-економічне та культурне життя. Позначалося воно й на процесах державотворення, заходах дипломатії та визначало участь держави в процесах європейської історії, адже недарма саме Україну називають східною брамою Європи, яка впродовж історії стримувала загарбників.

Пригадати найважливіші віхи історії України за середніх віків вам допоможе проєкт «Історичний календар». Результат проєкту – проведена на уроці історична вікторина, завдання та запитання до якої ви маєте підготувати в групах або парах. Щоб повторити матеріал курсу, скористайтесь узагальненою лінією часу (знайдете її на форзаці підручника).

Виконайте завдання до лінії часу та на її підставі складіть запитання для історичної вікторини.

1. Оберіть кілька подій та складіть до них хронологічні задачі, позначивши потрібні дати на лінії часу.

2. Оберіть з переліку кілька подій, що відбувалися в різні періоди середньовіччя, та проілюструйте кожен період визначними пам'ятками культури, про які довідалися на уроках.

3. Виберіть події, у яких не названі імена історичних діячів. Пригадайте, хто з відомих вам постатей брав у них участь.

4. Прокоментуйте події, в описі яких згадані імена історичних діячів. Визначте їх місце в історії середньовічної України, дотримуючись плану: 1) чим уславився; 2) які наслідки мала його / її діяльність; 3) які деталі життя цієї постаті пам'ятаєте.

5. До кожної з наведених дат доберіть приклад події, що відбувалася в країнах, про які йшлося на уроках всесвітньої історії, уклавши синхронізовану таблицю.

6. Оберіть кілька подій та пригадайте географічні назви, що окреслюють місця їх розгортання, або ті, де найяскравіше виявилися їхні наслідки.

7. Оберіть по одній події з різних періодів середньовіччя та пригадайте їхні причини та наслідки.

8. Укладіть зворотний історичний календар, відраховуючи «хронологічну відстань» від кожної з подій до сьогодення. На підставі віддаленості від сьогодення сформулюйте запитання-загадки до трьох-чотирьох подій, добираючи для їх опису влучні характеристики та цікаві історичні факти.

9. Оформіть запитання-загадки для історичної вікторини на лінії часу.

ЗМІСТ

<i>Вітання залюбленим в історію!</i>	3
--	----------

Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСИ

§ 1. Вступ. Середні віки на теренах України	4
§ 2. Велике розселення слов'ян. Господарство та суспільство слов'ян	9
§ 3. Сусіди східних слов'ян	15
§ 4. Утворення Русі	20
§ 5. Розбудова Русі за перших князів	26
§ 6. Зовнішня політика Русі	32
§ 7. Проект та узагальнення з теми «Виникнення та становлення Руси»	37

Розділ 2. РУСЬ НАПРИКІНЦІ X – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

§ 8. Русь за часів Володимира Великого	41
§ 9. Русь за Ярослава Мудрого	47
§ 10. Політичний устрій та суспільне життя в Русі за доби розквіту	53
§ 11. Господарське та повсякденне життя в Русі	58
§ 12. Писемність та освіта в Русі за доби розквіту	64
§ 13. Мистецтво Русі за доби розквіту	68
§ 14. Проект та узагальнення з теми «Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.»	74

Розділ 3. РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

§ 15. Русь за правління Ярославичів	78
§ 16. Русь за Володимира Мономаха та його сина	85
§ 17. Київське, Переяславське та Чернігівське князівства в середині XII – першій половині XIII ст.	90
§ 18. Галицьке та Волинське князівства в другій половині XII ст.	96
§ 19. Культура Русі в другій половині XI – першій половині XIII ст.	102
§ 20. Проект та узагальнення з теми «Русь у другій половині XI – першій половині XIII ст.»	108

Розділ 4. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО (КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ)

§ 21. Утворення Волинсько-Галицької держави	113
§ 22. Монгольська навала. Створення Золотої Орди	118

§ 23. Волинсько-Галицька держава за Данила Романовича	126
§ 24. Волинсько-Галицька держава за наступників Данила Романовича	131
§ 25. Культура Волинсько-Галицької держави	136
§ 26. Проект та узагальнення з теми «Волинсько-Галицьке князівство (Королівство Руське)»	143

Розділ 5. РУСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – НА ПОЧАТКУ XVI СТ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 27. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства	149
§ 28. Українські землі у складі Угорщини, Молдови та Московії	156
§ 29. Кримське ханство. Держава Феодоро	162
§ 30. Суспільне і церковне життя на теренах України в другій половині XIV – на початку XVI ст.	167
§ 31. Господарське життя. Міста, магдебурзьке право	173
§ 32. Розвиток української культури в другій половині XIV – на початку XVI ст.	179
§ 33. Проект та узагальнення з теми «Руські землі у складі східноєвропейських держав у другій половині XIV – на початку XVI ст. Кримське ханство»	185
§ 34. Узагальнення до курсу: історія Руси-України в контексті епохи середніх віків	188

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович
ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна
ВАЩУК Дмитро Петрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *Наталка Пазюра*
Обкладинка *Олени Мамаєвої*
Макет, художнє оформлення *Олени Мамаєвої*
Комп'ютерна верстка *Наталії Музиченко*
Коректори *Алла Кравченко, Олена Симонова*

У підручнику використано ілюстративний матеріал з відкритих джерел інтернету, зокрема сайтів vecteezy.com, depositphotos.com. Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права. Авторські світлини Д. Ващука на с. 100, 161, 168, 181 (*), 184 (*). Репродукції картин А. Слпшиса на с. 134, 153, 154 подано за виданням: Baranauskas T., Baranauskienė I., Slapšys A. The Medieval Lords of Lithuania. Vilnius, 2014. Обкладинки книг П. Загребельного (с. 75) і К. Гриневичевої (с. 146) та промо-постер (с. 76) розміщено з навчальною метою. У художньому оформленні на с. 149 використано реконструкцію Луцька XVI ст. за виданням: Троневиц П. Луцький замок. Луцьк, 2003. Реконструкцію Кам'янця часів Коріатовичів (с. 180) здійснено на основі наукових досліджень Д. Ващука та І. Старенького.

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 14,01.
Тираж 34937 пр. Вид. № 0026.
Зам. № 24-04-1001.

ТОВ «Гене́за», 01133, Україна, місто Київ,
вул. Генерала Алмазова, 18/7 (літ. В), офіс 404.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 7692 від 24.10 2022.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.